

PETER BURKE

A nyelv társadalomtörténete*

Az utóbbi években a történeti kutatás viszonylag új területe bontakozott ki, melyet a nyelv, a beszéd vagy a kommunikáció társadalomtörténetének nevezhetnénk. A nyelvnek a mindennapi életben játszott fontos szerepe nagyjából a jelenlegi generáció számára tudatosult széles körben. Ahogy a feminista és regionalista mozgalmak megjelenése mutatja, elnyomott csoportok határozottabban felismerték a nyelv hatalmát, miként a nyelvnek a hatalom egyéb formáival való összefüggését is. Azokat a filozófusokat, kritikusokat és más teoretikusokat, akikre a strukturalizmus, illetve a dekonstrukció mozgalmainak címkéit aggatták, nézeteltéréseik ellenére egyként határozottan foglalkoztatja a nyelv kérdése és a kultúrában elfoglalt helye.

Számos történész – tartozzon bár e mozgalmak valamelyikéhez vagy az „oral history” szintén újonnan kifejlődött irányzatához – ugyancsak felismerte a nyelv tanulmányozásának szükségességét, még hozzá különösen két okból. Egyrészt mint társadalmi intézmény, mint a kultúra és a mindennapi élet része, önmagában is tanulmányozásra érdemes; másrészt pedig a nyelvi konvenciók tudatos figyelembevételére hozzászólhat a szóbeli és írásos források jobb megértéséhez.¹ Mégis szakadék húzódik a történelem, a nyelvészet és a szociológia (a szociálintropológiát is ide értve) tudományágai között, s ezt a nyelv társadalomtörténete hidalhatná át, s át is kellene, hogy hidalja.

Nem új gondolat, hogy a nyelvnek története van. A régi rómaiakat, például Varrót és a reneszánsz humanistáit, például Leonardo Brunit és Flavio Biondot is érdekelte a latin nyelv története.² A francia, olasz, spanyol és más nyelvek eredetét tárgyaló, a 16–17. században kiadott munkák részét alkották a latin és a nemzeti nyelvek egymáshoz viszonyított érdemeiről, illetve az utóbbiak beszélésének és írásának helyes módozatairól folytatott vitáknak.³

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Burke, Peter: *The Social History of Language*. In Burke: *The Art of Conversation*. Ithaca – New York, 1993. 1–33.

¹ A témáról újabb tanulmánygyűjtemények: Burke, P. – Porter, R. (ed.): *The Social History of the Language*. Cambridge, 1987. (a továbbiakban: Burke – Porter 1987.); Burke, P. – Porter, R. (ed.): *Language, Self and Society*. Cambridge, 1991. (a továbbiakban: Burke – Porter 1991.); Corfield, P. J.: *Historians and Language*. In: Corfield (ed.): *Language, History and Class*. Oxford, 1991. A téma korábbi történeti feldolgozásai: Armstrong, C.: *The Language Question in the Low Countries*. In: Hale, J. R. – Highfield, R. – Smalley, B. (ed.): *Europe in the Late Middle Ages*. London, 1965.; Béranger, J.: *Latin et langues vernaculaires dans la Hongrie du 17e siècle*. *Revue Historique*, 242. 1969. 5–28.; Brosnan, L. F.: *Some Historical Cases of Language Imposition*. In: Spencer, J. (ed.): *Language in Africa*. Cambridge, 1963. 7–24.; Macmullen, R.: *Roman Bureaucracy*. *Traditio*, 18. 1962. 364–78. (a továbbiakban: Macmullen); Richter, M.: *A Sociolinguistic Approach to the Latin Middle Ages*. In: Baker, D. (ed.): *Materials and Methods of Ecclesiastical History*. Oxford, 1975. 69–82.; Richter, M.: *Sprache und Gesellschaft im Mitterlalter*. Stuttgart, 1979.; Bertelli, S.: *L'egemonia linguistica come egemonia culturale*. *Bibliothèque d'humanisme et renaissance*, 38. 1976. 249–81.; a téma „úttörői” lásd a 23. lábjegyzetben.

² Klein, H. W.: *Latein und volgare in Italien*. Munich, 1957.

³ Bembo, P.: *Prose della volgar lingua*. Venice, 1525.; Pasquier, E.: *Recherches de la France*. Paris, 1566.; Cittadini, C.: *Le origini della volgar toscana favella*. Siena, 1604.; Aldrete, B.: *Del origen y principio de la lengua castellana*. Rome, 1606.

A 19. században a nyelvészek vezető iskolája, az úgynevezett „újgrammatikusok” sokat foglalkoztak az egyes nyelvek korábbi formáinak (például a „protoromán”-nak vagy a „protogermán”-nak) helyreállításával és a „nyelvi evolúció” törvényeinek szabályokba foglalásával.⁴ E megközelítésmódok ellen lépett fel a manapság a strukturalizmus atyjaként ismert Ferdinand de Saussure nyelvészeti módszere, aki szerint a történeti iskola nem törődött eléggé a nyelvi rendszer különböző részei között fennálló kapcsolattal.⁵ Saussure korában azonban a történeti megközelítés uralkodó maradt. Az *Oxford English Dictionary* – melyet 1884-től adtak ki –, ahogy címlapja is mutatta, „történeti alapokra” épült, csakúgy mint Emile Littré által 1863-tól szerkesztett francia megfelelője.⁶ Az azóta klasszikussá vált angol, francia és német nyelvtörténeti munkák eredetileg 1900 körül keletkeztek.⁷

Mindent egybevetve, a nyelvtörténeti illetlen megközelítéséből minden társadalmi dimenzió hiányzott. Ezek a 19. századi tudósok koruk gyermekeiként úgy gondolták el a nyelvet, mint egy élőlényt, mely bizonyos szakaszokon keresztülmenve „növekszik”, „fejlődik”, és kifejezi az őt beszélő nemzet értékeit, „szellemét”. Érdeklődésük inkább nemzeti – mi több, nacionalista – volt, mintsem társadalmi. A nyelvek belső történetét, struktúrájuk történetét tanulmányozták, ám a „külső történet” kérdéseit, azaz a nyelvhasználat történetét elhanyagolták,⁸ s „ugyanannak” a nyelvnek más és más társadalmi csoport beszélte változatai sem érdekelték túlzottan őket. Ez a terület az 1950-es évek végén az Egyesült Államokban és másutt a külön tudományággá vált kortárs szociolingvisztika központi kérdése.

Persze, a beszédváltozatok társadalmi jelentőségének felismerése messze nem új találmány. Valószínűleg a 16. századi Itáliában „tekintették először a nyelvet alapvetően társadalmi jelenségnek”.⁹ Egy itáliai író 1547-ben adta ki „A beszédről és a hallgatásról” című könyvét, mely olyan modernnek hangzó kategóriák köré szerveződött, mint a „ki beszél”, „kinek”, „miért”, „hogyan”, „mikor” kérdései,¹⁰ így hát emlékezett arra, hogy a szociolingvisztika milyen sokat köszönhet a klasszikus retorikai hagyománynak. Ekkoriban más szerzők is fontos szociolingvisztikai jellegű megfigyeléseket tettek. Vincenzo Borghini például a toszkán parasztok archaikus beszédét jegyezte le, és próbálta megmagyarázni. Szerinte a parasztok „a városiaknál kevesebbet érintkeznek idegenekkel, ez okból nyelvük kevésbé változik”. A „polgári társalgásról” írott híres dialógusában Stefano Guazzo megemlékezett a piemontiak éles hangsúlyáról, a genovaiak azon hajlamáról, hogy elnyeljék szavaikat, a firenzeiek „hehezettel teli” beszédéről stb.¹¹

Hasonló szociolingvisztikai megfigyelések találhatóak Shakespeare drámáiban is. Például a *IV. Henrik* egyik híres jelenetében Hóvér Kata „Hitemre mondom” szavajárását kritizálja, mivel ez a szófordulat nem számított arisztokratikusnak. „Szívem, úgy esküszöl,

⁴ Aarseff, H.: *The Study of Language in England 1780–1860*. Princeton, 1967.; Bynon, T.: *Historical Linguistics*. Cambridge, 1977. 1. feje.; Crowley, T.: *The Politics of Discourse: the Standard Language Question in British Cultural Debates*. London, 1989. 13–50. (a továbbiakban: Crowley)

⁵ Culler, J.: Saussure. London, 1976., különösen a 3. feje.; Corfield, P. J.: *Historians and Language*. In: Corfield (ed.): *Language, History and Class*. Oxford, 1991. 1–29.

⁶ Crowley

⁷ Behagel, O.: *Geschichte der deutsche Sprache*. Berlin-Leipzig, 1898.; Jespersen, O.: *Growth and Structure of the English Language*. Leipzig, 1905.; Brunot, F.: *Histoire de la langue française*. Paris, 1905–1953.

⁸ Hall, R. A.: *External History of the Romance Languages*. Chapel Hill, 1974.

⁹ Hall, R. A.: *The Italian „Questione della Lingua”*. Chapel Hill, 1942. 54.

¹⁰ Politiano, G.: *Del parlare e del tacere*. Milan, 1547.

¹¹ Borghini, V.: *Scritti inedito o rari sulla lingua*. Woodhouse, J. R. (ed.) Bologna, 1971.; Guazzo, S.: *La civil conversazione*. Új kiadás: Venice, 1590.

mint egy cukrászné” – mondja neki Hóvér, majd így folytatja: „Ugy esküdj Kata, mint egy hölgyhöz illik” (Vas István fordítása). A 17. században Molière-nek (mint később látni fogjuk) különösen jó füle volt az eltérő nyelvváltozatok társadalmi nüanszaihoz, és ugyan-ez a következő században Goldoniról is elmondható.

A 19. századi regényekben Jane Austentől, George Eliottól Lev Tolsztojjig és Theodor Fontane-ig még bőségesebb észrevételeket találunk a beszédkülönbségek társadalmi jelentéséről. A *Middlemarch*-ban Rosamond Vincy például anyja „színe-java” kifejezésében azt kifogásolja, hogy az „elég közönséges”, míg gondtalan fivére, Fred szembeszáll azzal a vélekedéssel – melynek párhuzama a mai nyelvészek közt is megtalálható –, hogy az ún. korrekt angol nem más, mint a „beképzettek szlengje”. Amikor ugyanebben a regényben Standish, az öreg ügyvéd „Istennel” fogadkozik, a szerző közbeszól, és megmagyarázza, hogy ez „egyfajta címerpajzs volt, a jó pozícióban lévők beszédének bélyege” – tehát úgy is fogalmazhatnánk, Standish státusszimbólumként használta.¹²

Ezeknek az íróknak megfigyelőképessége és kifejezőképessége meghaladta az átlagost. Ugyanakkor nem nagyon lenne szükség a nyelv társadalomtörténetére, ha a mindennapi beszélők többé-kevésbé nem lennének tisztában a beszédstílusok társadalmi jelentésével, ahogy ezt a karrieristák mindig nagyon tudatosan ki is használják.

Újra megfogalmazva: nem új eszme, hogy a nyelv potenciális eszköz az uralkodó osztály kezében, olyan eszköz, mely legalább annyira alkalmas a megtevesztésre, a kontrollra, mint a kommunikációra. Szembeötlő példa erre a latin használata a kora újkori Európában. Egy másik idegen nyelvet, a „jogi franciát” az angol udvarokban hasonló alapon kritizálták olyan eltérő személyiségek, mint Thomas Cranmer érsek, I. Jakab, valamint a 17. századi radikálisok: John Lilburne és John Warr.¹³ A 19. század közepén a brit szociológus, Herbert Spencer már annak a jelenségnek a történeti kutatására tett javaslatot, melyet „valamely osztálynak egy másik felett gyakorolt, a társadalmi szokásokban – címekben, üdvözlésekben, megszólítási formulákban – megnyilatkozó ellenőrzése”¹⁴-nek nevezett.

Ugyanakkor, ahogy a filozófus Alfred Whitehead egyszer megjegyezte: „Mindent, ami fontos, már elmondott valaki, anélkül, hogy felfedezte volna”. Más szavakkal: roppant különbség van egy probléma tapogatózó észrevétele és a következő kutatás között. A 19. század végétől kezdve úttörő kutatások bontakoztak ki a nyelv, a gondolkodás és a társadalom közötti kapcsolatról, mégpedig a szociológus Thorstein Veblen, az irodalmár Mihail Bahtyin, valamint olyan nyelvészek révén, mint Fritz Mauthner, Benjamin Whorf, illetve Antoine Meillet.

Veblen például nagy figyelmet fordított a nyelv jelenségére, amikor híres, „a dologtalan osztályról” szóló elméletét megalkotta.¹⁵ Bahtyin a strukturalista nyelvész, Saussure-t azért kritizálta, mert nem foglalkozott a nyelv időbeli változásával. A bahtyini „heteroglosszia” (*raznorecsije*) elmélete szerint a nyelv (például az orosz) különböző dialektusok, zsargonok stb. kölcsönhatásának vagy harcának eredménye. Ezek a különféle nyelvformák más és más társadalmi csoportokhoz és azok eltérő nézőpontjaihoz kapcsolódnak, oly-

¹² Az angol regényírókról lásd: Phillips, K. C.: *Language and Class in Victorian England*. London, 1984. passim.

¹³ C. Hill: *The World Turned Upside Down: Radical Ideas during the English Revolution*. 1972.; 2. kiad., Harmondsworth, 1975.

¹⁴ Spencer, H.: *Essay on Education*. 1861.; reprint: London, 1911. 26.

¹⁵ Veblen, T.: *The Theory of the Leisure Class*. New York, 1899. (a továbbiakban: Veblen) magyarul: Veblen: *A dologtalan osztály elmélete*. Fordította: Berényi Gábor. Budapest, 1975.; Hall, R. A.: *Thorstein Veblen and Linguistic Theory*. *American Speech*, 35. 1960. (a továbbiakban: Hall 1960.) 124–130.

annyira, hogy minden nyelvhasználónak másoktól kell elsajátítania, és saját szükségleteihez igazítania a nyelvet.¹⁶

Fritz Mauthner ezzel ellentétben a nyelvi determinizmus elvét képviselte. Nietzsche-nek a nyelv „börtönéről” (*Gefängnis*) alkotott elméletét továbbgondolva Mauthner kijelentette: „ha Arisztotelész kínaiul vagy dakotául beszélt volna, a logikai kategóriák egészen más rendszerét alkotta volna meg” („Hätte Aristoteles Chinesisch oder Dakotaisch gesprochen, er hätte zu einer ganz andern Logik gelangen müssen”).¹⁷ Whorf vitatott, ám nagy hatású esszéiben lényegében ugyanezt hangsúlyozta, vagyis hogy egy nép – mint a hopi indiánok – alapszméit, tér- és időképzését stb. a nyelv struktúrája, nemei, igeidői és más grammatikai, szintaktikai formái alakítják ki.¹⁸

Franciaországban Antoine Meillet annak ellenére, hogy Saussure hajdani tanítványa volt, a történeti megközelítésmód mellett tette le voksát, és a nyelvet durkheimi terminusokkal „elsősorban társadalmi tényként” (*éminemment un fait social*) írta le. Félig-meddig determinista nézeteket vallott, mivel szerinte „a nyelvek a beszélők mentalitásának kifejezésére szolgálnak, de mindegyik egy jól szervezett rendszert alkot, mely ráerőszakolja magát a beszélőkre, gondolataikhoz saját formáját adja, és e mentalitás megnyilatkozásának csak lassan és részlegesen veti alá magát.”¹⁹

A francia történetész, Lucien Febvre, Meillet egykori tanítványa, a nyelv-mentalitás kapcsolatának elméletét a François Rabelais és a hitetlenség problémáját tárgyaló tanulmányában mutatta be. Itt Febvre amellett érvelt, hogy a 16. században többek között azért sem volt az ateizmus lehetséges, mert a francia nyelvben hiányoztak azok az absztrakt fogalmak, melyek egy ilyen világszemléletet fenntarhattak volna.²⁰ 1906 és 1924 közt, pályája korai szakaszán Febvre a *Revue de Synthèse Historique*-ba számos nyelvtörténeti témájú recenziót írt, méltatta Meillet munkásságát, és a történészeknek azt javasolta, hogy például a francia nyelvnek a nagy francia forradalom előtti évszázadokban Dél-Franciaországba való bevezetését tanulmányozva kövessék a nyelvészek vizsgálatait.²¹

A téma Febvre barátját és kollégáját, Marc Blochot is roppantun érdekelte. Egyesek szerint Bloch a nyelvészekről, különösen Meillet-től vette át összehasonlító módszerének metodológiai készletét.²² Más országokban, illetve más irányú kutatásokat végző történészek – például Gustav Mensching, Jozef Schrijnen, Christine Mohrmann egyháztörténészek

¹⁶ Bahtyin, M. M. (Volosinov álnéven): *Marxism and the Philosophy of Language*. (angol fordítás) New York, 1973.; magyarul: *Marxizmus és nyelvfilozófia. Részletek*. Fordította: Könczöl Csaba és Orosz István. In: Bahtyin: *A beszéd és a valóság*. Budapest, 1986. (a továbbiakban: Bahtyin 1986.) 193–351. Bahtyin: *Discourse in the Novel*. Angol fordítás. In: Bahtyin: *Dialogic Imagination*. Austin, 1981. 259–422. Bahtyinről: Clark, K. – Holquist, M.: *Bakhtin*. Cambridge Mass, 1984. 10. fejezet.

¹⁷ Mauthner, F.: *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*. 3. Bd. Stuttgart, 1903. 4.; Mauthnerről: Kühn, J.: *Gescheiterte Sprachkritik*. Berlin, 1975., különösen 73. skk. Nietzsche-ről: Strong, T. B.: *Language and Nihilism: Nietzsche's Critique of Epistemology*. In: Shapiro, M. (ed.): *Language and Politics*. Oxford, 1984. 6. fejezet.

¹⁸ Whorf, B.: *Language, Thought and Reality*. New York, 1956.

¹⁹ Meillet, A.: *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris, 1921. 16., 210.

²⁰ Febvre, L.: *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century*. Angol ford. Cambridge, Mass, 1982. 385. skk.

²¹ Brun, A.: *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi*. Paris, 1923.

²² Bloch, M.: *Feudal Society*. Angol fordítás. London, 1961. 5. fejt., 2. rész.; Walker, L. D.: *A Note on Historical Linguistics and Marc Bloch's Comparative Method*. *History and Theory*, 19. 1980. 154–164.

Amerigo Castro, spanyol kultúrtörténész és a svéd Nils Ahnlund – szintén nagyjából ugyanebben az időben tanulmányozták a nyelv és a társadalom kapcsolatát.²³

Egy generációval ezelőtt, az 1950-es évek végén, a 60-as évek elején a különböző elnevezésekkel ellátott („szociolingvisztika”, „etnolingvisztika”, „nyelvszociológia”, a „beszéd-” és a „kommunikáció néprajza”) irányzat kifejlődésével a téma a rendszeres kutatás szintjére ért. A diszciplína legnagyobb hatású személyiségei angolszász területen Joshua Fishman, John Gumperz, M. A. K. Halliday, Dell Hymes és William Labov voltak. Az új diszciplína vagy aldiszciplína különböző elnevezései alapvető megközelítésmódbeli eltéréseket fejeznek ki, azaz utalnak arra, hogy makro- avagy mikroszociologikus nézőpontot vesznek-e alapul, és a nyelvvel szélesen vagy szűken vett értelemben foglalkoznak. Ugyanakkor nem homályosíthatják el a különböző iskolák közös vonásait, és hogy ezen közös eszmék milyen fontosak a társadalomtörténészek számára.²⁴

Amióta mostanában számos angol, amerikai és német történész magáévá tette a „nyelvi fordulatnak” (linguistic turn) nevezett látásmódot, és a nyelv valamint a kommunikáció bizonyos szempontjai erőteljesen foglalkoztatják őket, hasznos lehet, ha megpróbáljuk megközelítésmódjaik és az itt javasolt (s – remélem – alkalmazott) „a nyelv társadalomtörténete” közti különbséget megfogalmazni.

Egyrészt megemlítenő Hans-Georg Gadamer és Jürgen Habermas neve, akik a hermeneutika és a kommunikatív viselkedés általános elméleteivel foglalkoznak, és nem mellőzik ugyan a történetiséget, ám érdeklődésük inkább a modern nyugati történelem főbb folyamataira, mintsem a helyi szintű, mindennapi kommunikációra irányul.²⁵

Másrészt a *Grundgeschichtliche Grundbegriffe* hat vaskos kötetében Reinhart Koselleck és munkatársai a nyelvvel mint a „fogalomtörténet” (*Begriffsgeschichte*) forrásával foglalkoztak, s nem tartották érdemesnek, hogy a beszédet és az írást emberi cselekedetként, önmagáért kisérik történeti figyelemmel.²⁶ Koselleckhez hasonlóan néhány angolszász, a politikai

²³ Mensching, G.: *Das heilige Schweigen*. Giessen, 1926.; Schrijnen, J.: *Charakteristik des Altchristlichen Latein*. Nijmegen, 1932. (a továbbiakban: Schrijnen 1932.); Mohrmann, C.: *Die altchristliche Sondersprache in den Sermones des hl. Augustin*. Nijmegen, 1932. (a továbbiakban: Mohrmann 1932.); Castro, A.: *La peculiaridad lingüística rioplatense y su sentido histórico*. Buenos Aires, 1941. (a továbbiakban: Castro); Ahnlund, N.: *Diplomatens språk i Sverige*. In: Ahnlund: *Svenskt och Nordiskt*. Stockholm, 1943. 114–122.; Woodbine, G.: *The Language of English Law*. *Speculum*, 18. 1943. 395–436.

²⁴ Fishman, J. A.: *Language in Sociocultural Change*. Stanford, 1972. (a továbbiakban: Fishman 1972.); Gumperz, J.: *The Speech Community*. (a továbbiakban: Gumperz 1972.) In: Giglioli, G. G. (ed.): *Language and Social Context*. Harmondsworth, 1972. 6. fejelet. (a továbbiakban: Giglioli); Gumperz, J. – Hymes, D. (ed.): *Directions in Sociolinguistics*. New York, 1972. (a továbbiakban: Gumperz – Hymes); Hymes, D.: *Ways of Speaking*. (a továbbiakban: Hymes) In: Bauman, R. – Sherzer, J. (ed.): *Explorations in the Ethnography of Speaking*. Cambridge, 1974. 21. fejelet. (a továbbiakban: Bauman – Sherzer); Labov, W.: *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, 1972., különösen: 183–359. (a továbbiakban: Labov 1972a) A témához jó bevezetést nyújt: Trudgill, P.: *Sociolinguistics*. Harmondsworth, 1974.

²⁵ Gadamer, H.-G.: *Truth and Method*. Angol fordítás. London, 1975.; magyarul: Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Fordította: Bonyhai Gábor. Budapest, 1984.; J. Habermas: *On the Logic of the Social Sciences*. Angol fordítás. Cambridge, 1989.; magyarul: Habermas: *A társadalomtudományok logikája*. Fordította: Adamik Lajos et al. Budapest, 1994. A vitájukról lásd: Jay, M.: *Should Intellectual History take a Linguistic Turn?* In: LaCapra, D. – Kaplan, S. L. (ed.): *Modern European Intellectual History*. Ithaca and London, 1982. 86–110.

²⁶ Brunner, O. – Conze, W. – Koselleck, R. (Hrsg.): *Grundgeschichtliche Grundbegriffe*. 6. Bd. Stuttgart, 1972–90.; Koselleck, R.: *Futures Past*. Angol ford. Cambridge, Mass, 1985., 73–91. Vö: Grünert, H.: *Sprache und Politik*. Berlin, 1974.

gondolkodással foglalkozó történész (nevezetesen J. G. A. Pocock és Quentin Skinner) az általuk gyakran a „politika nyelvének” nevezett jelenség változásaira összpontosítottak, míg a társadalomtörténészek az „osztály” és a „munka nyelvét” vizsgálták.²⁷

Egyik fontos vállalkozás bírálata sem célozom, egyszerűen csak azt szeretném sugallni, hogy van – vagy lehetne – valamifajta „fogalmi tér” közöttük, mely egy harmadik megközelítésmóddhoz vezet, ami Koselleckénél, Pocockénál, Skinnerénél társadalmibb, Habermásénál viszont konkrétabb. E harmadik út lényegét úgy lehetne összefoglalni, mint ami a nyelvtörténethez társadalmi, a szociolingvisztikához, valamint a beszéd néprajzához pedig történeti dimenziót illeszt.

A múlt beszédének és írásának kutatása különös figyelmet érdemel. Akárcsak a népi kultúra története, a beszéd történeti néprajza is a történeti érdeklődés egyfajta elmozdulását tükrözi egy kisebbség kommunikatív megnyilatkozásainak vizsgálatától az összes ember vizsgálatá felé. És ahogy a népi kultúra esetében, itt sem könnyű bőséges és megbízható forrásokat találni, de – mint látni fogjuk – a beszéd történetének igenis vannak forrásai.

Mit nyújthatnak ezek az etnográfusok és szociológusok a történész számára? Igazolják, hogy mennyire fontos tudatosítani a „ki beszél?; milyen nyelven?; kinek?; mikor?” kérdéseit.²⁸ Megmutatják, hogy a kommunikációs formák nem semleges információhordozók, hanem saját üzenettel rendelkeznek. Számos elméletet vetettek fel, melyeket a történészek ellenőrizhetnek. Továbbá gazdag elemző szótárt dolgoztak ki, hiszen ahogy egy beduin sokféleképpen tudja megnevezni a „tevét” vagy az eszkimó a „havat”, mivel ezeken a területeken a legtöbbünk számára szükségesnél finomabb megkülönböztetéseket tesznek, úgy a szociolingvisztika művelőinek rengeteg szavuk van a „nyelvre”.

E szótárban központi helyen áll a „változat” (variety) vagy a „kód” terminusa. (A „kód”, melyet a strukturalisták az „üzenettel” ellentétes értelmében használnak, e többértelműsége miatt egyre inkább mellőzik).²⁹ A változat egy bizonyos „beszélőközösség” által használt beszédmódként határozható meg.³⁰

A „beszélőközösség” fogalmát – akár a közösség más fogalmait – azért bírálták, mert társadalmi egyetértést feltételez, mellőzve a függőség és a konfliktus szituációit.³¹ A társadalmi és a nyelvi ellentétől tudomást sem venni csakugyan hiba volna, de a közösség eszméjének elvetése bizonyosan túl messzire megy, elvégre az ellentét és az összetartozás ugyanannak az éremnek a két oldala. A csoportok a másokkal való konfliktus során határozzák meg magukat és kovácsolnak egységet. Ennélfogva a „beszélőközösség” terminus kritikájának érvényessége a fogalom használati módján múlik. Az alábbiakban azt a beszéd közös jellemzőinek leírására, illetve a személynek vagy a csoportnak egy bizonyos beszédformával való azonosulására használok, anélkül, hogy feltételezném a nyelvi vagy egyéb konfliktusok hiányát vagy a nyelvészeti fogalmakkal definiált közösség és az ugyanazon területen található társadalmi, vallási közösségek átfedését.

²⁷ Pocock, J. G. A.: *Politik, Language and Time*. London, 1972., különösen az első fejezet; Padgen, A. (ed.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge, 1987.; Briggs, A.: *The Language of Class in Early Nineteenth Century England*. In: Briggs: *Collected Essays*. Brighton, 1985. 1. vol., 7–24.; Sewell, W. S.: *The Language of Labour*. Cambridge, 1980.

²⁸ Fishman, J. A.: *Who speaks What Language to Whom and When*. In: Pride, J. B. – Holmes, J. (ed.): *Sociolinguistics*. Harmondsworth, 1972. 1. fejezet. (a továbbiakban: Pride – Holmes)

²⁹ Halliday, M. A. K.: *Language as Social Semiotic*. London, 1978. 11. (a továbbiakban: Halliday)

³⁰ Gumperz 1972. Vö: Vossler, K.: *Sprachgemeinschaft und Interessengemeinschaft*. Munich, 1924.

³¹ Calvet, J.-L.: *La guerre des langues*. Paris, 1987.; Pratt, M. L.: *Linguistic Utopias*. (a továbbiakban: Pratt) In: Fabb, N. et al. (ed.): *The Linguistics of Writing*. Manchester, 1987. 48–66.; Williams, G.: *Sociolinguistics: a Sociological Critique*. London, 1992.

Durván leegyszerűsítve – ahogy ez egy rövid bevezetőben elkerülhetetlen – elmondható, hogy a szociolingvisztika képviselői a nyelvváltozat eszméjének segítségével a nyelvek és az őket beszédben, írásban felhasználó társadalmak kapcsolatáról négy tézist alkottak. Ezek szimpla formájukban előadva roppant magától értetődőknek tűnnek, ám a társadalomtörténész gyakorlatába – legalább is mindeddig – nem illeszkedtek teljesen bele. Az alábbi négy pontról van szó:

1. Különböző társadalmi csoportok eltérő nyelvváltozatokat használnak.
2. Ugyanazok a személyek más és más helyzetekben különböző nyelvváltozatokat használnak.
3. A nyelv tükrözi azt a társadalmat, kultúrát, amelyben használják.
4. A nyelv formálja azt a társadalmat, amelyben használják.

A következő oldalak egyenként kommentálják a fenti pontokat, és néhány történeti példával szolgálnak.

(1) Különböző társadalmi csoportok eltérő nyelvváltozatokat használnak.³²

Talán a regionális dialektusok kínálják a legszembeötlőbb példát, melyek nem csupán felfedik a közösségek közti különbségeket, hanem – legalábbis alkalmilag – kifejezik, hogy a közösségek tudatában vannak a különbségeknek, esetleg még büszkék is rá. Amit a nyelvészek „nyelvűségnek” (*language loyalty*) neveznek, leírhatnánk egy közösség – vagy legalábbis, ahogy Benedict Anderson nevezte, egy „képzelt közösség”³³ – öntudataként is. Azonban a közös beszéd is mély társadalmi konfliktusokkal járhat együtt. Ha más nem is, a jellegzetes kiejtés egyesíti az északi katolikusokat és protestánsokat, Dél-Afrika, illetve az USA déli államainak fekete és fehér bőrű lakosságát.

Más nyelvváltozatokat, melyek foglalkozáson, nemi hovatartozáson, valláson vagy különféle – a futballtól a pénzügyekig terjedő – tényezőkön alapulnak, „társadalmi nyelvjárásnak”, „szociolektusnak” vagy „speciális”, illetve „csoportnyelvnek” neveznek (*Sondersprache, langues spéciales, Linguaggi settoriali*).³⁴ A profi koldusok, tolvajok titkos nyelve (különböző elnevezései: *Rotwelsch, argot, gergo, cant, zsargon* stb.) viszonylag korán felkeltette az írók érdeklődését, és az ezekről készült ismertető a 16. századtól jelennek meg nyomtatásban.³⁵ A katonák vagy mondjuk az ügyvédek nyelvére eddig kevesebb figyelmet fordítottak, ám ebből a nézőpontból azok is kiterjedt vizsgálatot érdemelnek.³⁶

A nők nyelve szintén több szempontból is különbözött, illetve különbözik a férfiakétól. Sok társadalomban ezek a különbségek az eufemizmus, az érzelmi töltetű melléknevek, a habozás és a körülírás retorikájának kedvelését, és a szabványos, „korrekt” formákhoz való ragaszkodást foglalják magukban. A nők nem egyszerűen csak véletlenül beszélnek másképp, mint a férfiak. Sok helyen arra nevelték, nevelik őket, hogy másképp beszéljenek, s ezzel a habozó, „erőtlen” nyelvváltozattal fejezzék ki társadalmi alárendeltségüket.³⁷ Into-

³² A változatokról: Savaille-Troike, M.: *The Ethnography of Communication*. Oxford, 1982. 75.

³³ Labov 1972a.; Anderson, B.: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 2. kiad. London, 1991.

³⁴ Devoto, G.: *Scritti minori*. 3 vol. Florence, 1972.; Beccaria, G. L. (ed.): *I linguaggi settoriali in Italia*. Milan, 1973.

³⁵ Avé-Lallemant, F. C. B.: *Das deutsche Gaunerthum*. 4 Bd. Leipzig, 1858–62.; Sainéan, L.: *L'argot ancien*. Paris, 1907.; Camporesi, P. (ed.): *Il libro dei vagabondi*. Turin, 1973.

³⁶ Fiorelli, P.: *La lingua giuridica dal De Luca al Buonaparte*. In: Formigari, L. (ed.): *Teorie e pratiche linguistiche nell'Italia del '700*. Bologna, 1984. 127–156.

³⁷ Lakoff, R. T.: *Language and Women's Place*. New York, 1975. (a továbbiakban: Lakoff 1975.); Spender, D.: *Man-Made Language*. London, 1980.; Cameron, D. (ed.): *The Feminist Critique of Language*. London, 1990.

nációjukra, csakúgy, mint szókincsükre, mondattanukra kihat, hogy mit akar szerintük a férfi hallani.³⁸ Ahogy Shakespeare egyik szereplője megjegyzi valakiről: „Mindig nyájas volt szava, Szelíd és halk – nőben dicső dolog.” (*Lear király*, 5. felv., 3. szín – Vörösmarty Mihály fordítása). Még Mrs. Thatcher is fejet hajtott e szokás előtt, amikor miniszterelnökként beszédórákat vett, hogy hangját mélyebbre vegye.³⁹

„Statisztikai felmérések szerint a férfiak hangosabban és gyakrabban beszélnek, mint a nők, sűrűbben szólnak közbe, erőltetik másokra nézeteiket, ragadják magukhoz a beszélgetés fonalát, és hallgattatnak el másokat. A nők hajlamosak udvariasan mosolyogni, mentegőzni és félfelken dadogni, vagy ha elbizonytalanodnak, megpróbálják utánozni és felülmúlni a férfiakat.”⁴⁰ Esetleg a közvetettség stratégiáit alkalmazzák, mint a feleségek, akik gyakorlottak annak művészetében, hogy férjüknek „apró, diszkrét kérdéseket” tegyenek fel – ez mostanában egy spanyol faluval kapcsolatos kutatások nyomán fogalmazódott meg, de sokkal szélesebb érvényű lehet, és érvényességi körének feltérképezése a jövő társadalomtörténéseinek feladata.⁴¹

A nyelv elkülönülő változatai gyakorta vallási kisebbségeket jelöltek. A holland történész, Jozef Schrijnen rámutatott, hogy a korai keresztények – a jogászokhoz, katonákhoz, hajósokhoz és más társadalmi csoportokhoz hasonlóan – egyfajta *Sondersprachét* használtak, azaz a latin egyik változatát, mely összetartozásukat fejezte ki. Új szavakat alkottak (mint a *baptizare*) vagy régieket új értelemben használtak (például *carnalis*), és „szorosan összefonódó beszélőközösséget alkottak” („schuf eine engere Sprachgemeinschaft”), hogy ezzel is kifejezzék az üldözött csoport összetartozását.⁴²

Úgy tűnik, a késő középkori Angliában a lollard néven ismert eretnekcsoporthoz saját szókinccsel alakított ki. A korai újkorban a puritánokat orrhangjukról, valamint a „tisztá” (pure), „buzgalom” (zeal) vagy a „testi” (carnal) szavak gyakori hangoztatásáról – melyet Ben Jonson a *Bertalannapi vásár* című darabjában parodizált – tartották felismerhetőknak.⁴³ A kvékerek nem csupán azért váltak külön, mert ragaszkodtak ahhoz, hogy mindenkit családiasan tegezzenek, hanem mivel elutasítottak bizonyos, mindenki által használt szavakat, mint például az „egyház” – az imaórák csendjének speciális funkcióját nem is említve.⁴⁴

Európában máshol is meg lehetett ismerni beszédükről a vallási kisebbségeket. A 16. századi itáliai író, Stefano Guazzo szerint a francia kálvinisták, a hugenották, hangtónusukról voltak azonosíthatók, mivel az annyira halk volt, akárcsak egy haldoklóé. Beszédükben csak úgy hemzsegték a bibliai kifejezések, így azt sokan tiszteletlenül „az ígéret földje nyelvjárásának” („Je patois de Canaan”) hívták.⁴⁵ A tipikus német pietista – a 18. század végi kritikus, F. A. Weckherlin szerint – „siránkozva, nyájasan, csendesén sóhajtozik vagy nyafog” („weinerlich, sanft und leise wimmert oder seufzt”); emellett saját szókin-

³⁸ McConnel-Ginet, S.: Intonation in Man's World. Signs, 3. 1978. 541–559.

³⁹ Atkinson, M.: Our Master's Voice. London, 1984. 113.

⁴⁰ Illich, I.: Gender. London, 1983. 135.

⁴¹ Harding, S.: Women and Words in a Spanish Village. In: Reitner, R. R. (ed.): Toward an Anthropology of Women. New York – London, 1975. 283–308.

⁴² Schrijnen 1932. 5–7. Vö: Mohramann 1932. 8.; Schrijnen, J.: Le Latin chrétien devenu langue commune. In: Scrijnen: Collectanea. Nijmegen, 1939. 335–356.

⁴³ Hudson, A.: A Lollard Sect Vocabulary. In: Hudson: Lollards and their Books. London, 1985. 165–180.; van Beek, M.: An Enquiry into Puritan Vocabulary. Groningen, 1969.

⁴⁴ Baumann, R.: Let Your Words be Few. Cambridge, 1983.; Ormsby Lennon, H.: From Shibboleth to Apocalypse: Quaker Speechways during Puritan Revolution. In: Burke – Porter 1991. 72–112.

⁴⁵ Guazzo, S.: La civil conversazione. Hasonmás kiad. Venice, 1590. 79.

cse van kedvenc melléknevekkel, mint a „liebe” és szófordulatokkal, mint a „túlcsorduló szív” („Fülle des Herzens”).⁴⁶

A nyelvváltozatok társadalmi osztályokhoz is kapcsolódnak. Mivel az angol nyelv e tekintetben meglehetősen közismert példa, nem csoda, hogy a téma leghíresebb megfogalmazása az angol nyelv ún. „F” és „nem-F” formáira vonatkozik. A nyelvész Alan Ross vezette be az „F” jelölést, ami az angol felsőosztály nyelvhasználatára vonatkozik, és a „nem-F”-et, mely alatt mindenki más értendő. Mint kifejtette – pontosabban állította –, a „keszkenő” F, míg a „kendő” nem-F; a „sétapálca” F, a „sétabot” nem-F; a „kerékpár” F, a „bicikli” nem-F stb.⁴⁷ Ross eszméit barátja, Nancy Mitford fejlesztette tovább és népszerűsítette.⁴⁸

A fenti megállapítások (legalábbis Angliában) jelentős aggodalmat váltottak ki, és most, egy generációval később, amikor a vita már csak történelem, hasznosnak látszik megvizsgálni, hogy bizonyos körökben a nyelvhasználat megváltozásához vezetett-e. Az ilyen szó párok azonban az angol szóhasználatban egyáltalán nem új keletűek. 1907-ben Lady Grove illemtanában már leírta, hogy inkább „keszkenőt” és „sétapálcát” kell mondani, mint „kendőt”, „sétabotot”.⁴⁹ Mindenesetre, bár sokan azt hitték, hogy ez sajátosan angol rögeszme, az ilyesfajta megkülönböztetések a világ számos más pontján is megtalálhatóak.

Az 1940-es évek Philadelphíájában például F-nek számított valakinek a „házáról” és „bútorairól” beszélni, de az „otthonáról” és a „berendezéséről” nem; F volt „rosszul lenni”, nem-F „betegnek lenni”.⁵⁰ Hasonló okból Emily Post arra bízta olvasóit, hogy ha valakinek „elegáns otthona” („elegant home”) van, nevezzék azt „gyönyörű háznak” („beautiful house”).⁵⁰ Sokkal korábban, a 18. századi Dániában a drámaíró Ludvig Holberg *Erasmus Montanus* című művében (az 1. felvonás 2. színében) az egyik szereplő arról beszél, hogy a nyelv változása milyen erősen tükrözi bizonyos emberek társadalmi törekvéseit, képmutatását. „Fiatal koromban” – állítja – „az emberek itt a dombokon másként beszéltek, mint manapság. Amire mostanában 'lakájt' mondanak, régen még 'legény' volt, a 'muzsikust' 'játékosnak', a 'titkárt' 'írnoknak' hívták.” („I mi Ungdom taledé man ikke saa her paa Bierget som nu; det som man nu kalder Lakei, kaldte man da Dreng ... en Musikant Spillemand, og en Sikketerer Skriver.”) Generációkkal korábban, a 17. századi Franciaországban François de Callières, XIV. Lajos későbbi magántitkára írt egy *Mots à la mode* (1693) című dialógust, melyben az általa „polgári beszédstílusnak” („façons de parler bourgeois”) nevezett módozat és az arisztokráciára jellemző minták különbségére mutatott rá. Az egyik szereplő, a márkinő azt állítja magáról, hogy kirázza a hideg az olyan polgárhölgytől, aki férjét *mon époux*-nak szólítja *mon mari* helyett. A beszéd módok így „eltérő társadalmi osztályokat” („espèces de classes différentes”) mutatnak.⁵¹

⁴⁶ Idézi: Fulbrook, M.: *Piety and Politics*. Cambridge, 1983. 149. Vö: Langer, A.: *Der Wortschatz des Deutschen Pietismus*. Tübingen, 1954.

* Ross eredeti jelölése: U és non-U, mely szó pár az „upper class” (felsőosztály) szókapcsolatból származik. Mivel magyarul a jelölés nem utalna a lefordított felsőosztály szóra, ezért szükségesnek tartottam azt is megváltoztatni. Ross és Burke példái magyarra ilyen értelemben lefordíthatatlanok, így próbáltam hasonló magyar szó párokat találni. Az eredeti példák: looking glass – mirror; writing paper – note paper; napkin – serviette. – a fordító megjegyzése.

⁴⁷ Ross, A. S. C.: *Linguistic Class-Indicators in Present-Day English*. Neuphilologische Mitteilungen, 55. 1954. 20–56.

⁴⁸ Mitford, N. (ed.): *Noblesse oblige*. London, 1956.; Vö: Buckle, R. (ed.): *U and Non-U Revisited*. London, 1978.

⁴⁹ Phillips, K. C.: *Language and Class in Victorian England*. London, 1984. (a továbbiakban: Phillips) 57–58.

** A szó párok az eredetiben: „house” – „home”; „furniture” – „furnishing”; „sick” – „ill” – a ford.

⁵⁰ Baltzell, D.: *Philadelphia Gentlemen*. New York, 1958. 51. Vö: Post, E.: *Etiquette in Society*. In: *Business, in Politics and at Home*. New York and London, 1922. 60.

⁵¹ de Callières, F.: *Mots à la mode*. Paris, 1693. 42–43., 65.

Még korábban, a 16. századi Itáliában Pietro Aretino elutasította Pietro Bembo és más humanisták nyelvi puritanizmusát, mivel azt természetellenesnek, mesterkéltnek tartotta, s azzal gúnyolta ki, hogy egyik dialógusában egy olyan alacsony helyzetű, de nagyon ambíciózus nőt szerepeltet, aki kijelenti, hogy az ablakot *balconenak* kell nevezni, nem pedig ahogy szokás: *finestranak*; az „arcrá” pedig *visot* kell mondani, és a *faccia* helytelen (azaz nem-F) stb. Aretino tréfája aligha ült volna, ha mások nem vették volna ezt olyan komolyan.⁵² Ugyanebben a közegben az udvaroncok egy speciális kiejtést vettek fel, egyfajta vontatott beszédet, melyet Baldassare Castiglione híres *Udvari ember* című művében (az első könyv 19. fejezetében) egy szónok így kritizál: „e bágyadt viselkedésükkel olyanok, akárha a végét járnák” („cosè afflitta, che in quel punto par che lo spirito loro finisca”).

A beszédváltozatok nem csak nyugaton szimbolizálják a társadalmi helyzetet. Jáván például az elitnek saját dialektusa (jobbán mondva „szociolektusa”) van, a „felső jávai”, mely nemcsak szókincsében, de nyelvtanában, mondattanában is elkülönül.⁵³ A nyugat-afrikai wolofok közt a hangsúly, pontosabban a hangmagasság számít társadalmi tényezőnek. A nemesek mélyen és halkán szólalnak meg, mivel nem kell erőlködniük hallgatóik figyelmének elnyerése érdekében; a közemberek pedig hangosan és magas hangon beszélnek.⁵⁴ Hasonlóképpen egy Erzsébet-kori író azt tanácsolta olvasóinak, hogy „amikor a Herceghez szól, a hangnak mélynek kell lennie, és sosem lármásnak vagy metszőnek. Az egyik a szerénység, a másik a túl nagy merészség, önhittség jele”.⁵⁵ Nyilvánvaló a párhuzam a korabeli férfiaknak a feleségükkel szemben használt mély hangjával.

A történész nézőpontjából fontos megjegyezni, hogy a nyelvi státuszszimbólumok változnak. Angliában – ellentétben Európa sok más részével – a tájszólás évszázadokig nem-F-nek számított, ám nem mindig. Erzsébet udvarában Sir Walter Raleigh-ről mondták, hogy durva devonshire-i tájszóalással beszélt, mely egyáltalán nem értett karrierjének. Dr. Johnson pedig – a korrekt angol beszéd pápája – „staffordshireies” angolt használt.⁵⁶

Ebből a változásra való hajlamból nem következik, hogy a nyelvváltozatok társadalmi szimbolikája teljesen önkényes lenne. Thorstein Veblen, az amerikai szociológus lenyűgöző feltevéssel állt elő: szerinte a felső (vagy ahogy ő nevezte, a „dologtalan”) osztály beszédmódjai szükségszerűen „elavultak és ormótlanok”, mivel az ilyen alkalmazás utal az „időpocsékolásra”, és így „felmenti őket a közvetlen és energikus beszéd használata és szükséglete alól”.⁵⁷ A fenti wolof példa illusztrálhatja a tézist, de nem lenne nehéz még több azt megerősítő példát sorolni. Majd hatvan évvel Veblen után eszméjét – miszerint szükségszerű kapcsolat van a nyelvváltozatok és az őket használó társadalmi csoportok között – egy másik szociológus, Basil Bernstein is megerősítette, akinek nézetei jelentős vitát kavartak.

Több londoni iskola diákjainak nyelvhasználatát tanulmányozva az 1950-es években Bernstein két nagy változatot (vagy ahogy ő nevezte: „kódot”) különböztetett meg: a „kidolgozottat” és a „korlátozottat”. A korlátozott kód konkrét kifejezéseket használ, a jelentést implicitté, a szöveggörnyezettől függővé teszi. Ezzel ellentétben a kidolgozott kód

⁵² Aretino, P.: *Sei giornate*. Aquilecchia, P. (ed.). Bari, 1975. (a továbbiakban: Aretino) Vö: Aquilecchia, G.: *U e non-U nell'italiano Parlato*. In: Aquilecchia: *Schede di italianistica*. Turin, 1976. 313–330.

⁵³ Geertz, C.: *Linguistic Etiquette*. In: *Pride – Holmes*. 11. fejj.; Siegel, J.: *Solo in New Order*. Princeton, 1986.

⁵⁴ Irvine J.: *Strategies of Status Manipulation in the Wolof Greeting*. In: *Bauman – J. Sherzer* 8. fejj.

⁵⁵ Puttenham, G.: *The Art of English Poesie*. London, 1589.

⁵⁶ K. V. Thomasnak az angol tájszólások történetéről írott tanulmánya mindezidáig nem jelent meg. Vö: Phillips 22.

⁵⁷ Veblen Vö: Hall 1960.

absztrakt, explicit és „kontextus-független”. Bernstein két családtípusból és társadalmi osztályból adódó eltérő nevelésmód különbségével magyarázta az ellentétet. Leegyszerűsítve: a kidolgozott kód a középosztályt, míg a korlátozott kód a munkásosztályt jellemzi.⁵⁸

Bernstein elmélete – mely eredetileg annak magyarázatára született, hogy a munkásosztálybeli gyerekek miért nem kapnak jó jegyeket az iskolában – sokkal tágabb következtetéseket tesz lehetővé, méghozzá a Whorf és mások által vizsgált nyelv-gondolkodás kapcsolatát illetően. A mentalitástörténészek szemszögéből nézve nagyon érdekes a két kód hasonlósága ahhoz az ellentéthez, amely a két gondolkodási fajta – a „primitív”–„civilizált”, „tradicionális”–„modern”, „prelogikus”–„logikus” vagy a (szerintem használhatóbb) „szóbeli”–„írásbeli” közt húzódik.⁵⁹

Bernstein angol gyermekeket érintő megjegyzései nagy kritikai vihart kavartak, mivel például egyesek szerint Bernstein azt állította, hogy az emberek csupán az általuk használt kód rabjai, valamint a munkásosztály kódjának gyengeségét és a középosztálybeli pozitív tulajdonságait hangsúlyozta.⁶⁰ Bár ezen kritikák némelyike célba talált, mégis Bernsteinnek a beszéd- és gondolkodásmódok gyermekkori elsajátításáról alkotott elmélete rendkívül szuggesztív és ösztönző maradt.

A történészek alapkérdése az, hogy miért és hogyan terjedtek (földrajzilag vagy társadalmilag) a nyelvek, nyelvváltozatok; illetve egyes nyelvek miért maradtak meg az idők folyamán, míg mások lassan eltűntek. Az utóbbi években a nyelvészeket is egyre inkább érdekli ez a kérdés, mely az interdiszciplináris együttműködés ígéretes területének tűnhet.⁶¹

(2) A nyelvek terjedésével foglalkozó új keletű kutatások egyik következtetése szerint inkább a beszélő személyeket kell tanulmányozni, mint a nyelvet vagy a nyelvváltozatot; valamint fel kell tárnai, hogy ezek az emberek miképp használják a beszéd különböző formáit. Ez a felfedezés elvezet minket a második pontunkhoz, mely szerint: ugyanazok a személyek más és más helyzetekben különböző nyelvváltozatokat – Bahtyin elnevezésével „beszédműfajokat”, vagy ahogy manapság a szociolingvisztika hívja: „regisztereket” – használnak.⁶² Eszerint könnyen lehet például, hogy a bernsteini „kifinomult” és „korlátozott” kódok „regiszterekként” is leírhatóak, azaz inkább az őket felhasználó embereket szolgálják, mintsem uraik lennének.⁶³

Bahtyin azért bírálta Saussure-t, mivel elmélete tagadja a mindennapi beszéd kreativitását és alkalmazkodóképességét. Ez a feltételezett alkalmazkodóképesség aláaknázza a „nyelv börtöne”-elméletet (mely szerint a nyelv meghatározza felhasználóinak viselkedését), ahogy a kulturálisan belénk programozott szigorú szabályok eszméjét is radikálisan felforgatja. Inkább Pierre Bourdieu rugalmasabb „habitus”-fogalmát támasztja alá, melyet

⁵⁸ Bernstein, B.: *Class, Codes and Control*. London, 1971. Magyarul a könyv egy fejezete olvasható: *Nyelvi szocializáció és oktathatóság*. Fordította: Pap Mária. In: *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Szerkesztette: Pap M. – Szépe Gy.. Budapest, 1975. (a továbbiakban: Pap – Szépe) 393–431. Vö: Halliday 5. fej.

⁵⁹ Goody, J.: *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge, 1977.

⁶⁰ Rosen, H.: *Language and Class*. Bristol, 1972.; Labov, W.: *Language in the Inner City*. Philadelphia, 1972. (a továbbiakban: Labov 1972b) 213.

⁶¹ Brosnahan, L. F.: *Some Historical Cases of Language Imposition*. In: Spencer, J. (ed.): *Language in Africa*. Cambridge, 1963. 7–24.; Fishman, J.: *Language Maintenance and Language Shift*. In: Fishman 1972.; Cooper, R. L. (ed.): *Language Spread*. Bloomington, 1982. (a továbbiakban: Cooper); Wardhaugh, R.: *Languages in Competition*. Oxford, 1987.

⁶² A „beszédműfajokról”: Bakhtin, M. M.: *The Problem of Speech Genres*. Angol ford. In: Bakhtin: *Speech Genres and Other Lante Essays*. Emerson, C. – Holquist, M. (ed.). Austin, 1986. 60–102. Magyarul: *A beszéd műfajai*. Fordította: Könczöl Csaba. In: Bahtyin 1986. 357–419. *A regiszterekről*: Hymes és Halliday 31.

⁶³ Lakoff, R. T.: *Talking Power*. New York, 1990.

szerzője a „szabályozott improvizációk elve”-ként határozott meg, valamint Erving Goffman érvelését, miszerint az egyes helyzetek legalább annyira hatnak az emberek viselkedésére, mint az őket magukba foglaló társadalmi csoportok.⁶⁴

A sírkövek nyelvhasználata példa lehet arra, milyen előnyökkel járhat a fenti nézőpont alkalmazása. A 19. századi nacionalizmussal foglalkozó történészek számára nagy a kísértés, hogy a svéd síremlékeket Finnországban vagy a csehországbeli német nyelvű sírköveket a helyi nyelvi lojalitás bizonyítékaként olvassák. Ám érdemes lenne azt a lehetőséget is figyelembe venni, hogy a finn vagy a cseh nyelvűek a svédet, illetve a németet tekinthették az adott alkalom során használatos nyelvnek – amilyen mondjuk pár századdal korábban a latin volt.

Néhány 19. századi író, például Thomas Hardy, már tudatában volt a különböző regiszterek meglétének. Az *Egy tisztá nő* (1891) hősnője „két nyelvet” beszél: otthon a dorseti nyelvjárást, és köznyelvi angolt, ha magasabb rangú személyekkel tárgyal.

A szociolingvisztika képviselői a fenti nézőpontot azzal fejlesztették tovább, hogy az általuk – tudatos vagy tudattalan – „stratégiáknak” nevezett regiszterek közti elmozdulást, „átkapcsolódást” biztosító tényezőket elemezték.⁶⁵ A kétnyelvű emberekkel vagy közösségekkel foglalkozó tanulmányaik megmutatták, hogy egyáltalán nem önkényes vagy véletlenszerű az egyik nyelvről a másikra való átváltás, hanem az a társalgásban résztvevőkhöz, sőt a beszéd tárgyához – szociolingvisztikai elnevezéssel: a beszédterülethez – igazodik.⁶⁶ Ugyanez a megfigyelés érvényes az ún. „diglossziára” is, vagyis a regiszterek közti átkapcsolásokra. Úgy tűnik, a vallás például gyakran viszonylag „magas”, formális regisztert követel: ilyen mondjuk az iszlám esetében a klasszikus arab.⁶⁷

A történészeknek nem okozhat nehézséget, hogy a különböző korokban példákat találjanak az eltérő nyelvek, regiszterek különböző beszédterületeken való használatára. A késő antikvitás idején a művészet és a tudomány nyelve a görög volt, még az egyébként latinul beszélők számára is.⁶⁸ A középkorban a lovagi nyelv a francia volt, és e beszédterületen néha olyanok is használták, akik rendszeren az angolt vagy a velenceit beszélték. Szintén a franciát alkalmazták a késő középkori angol törvénykezésben, mely a jogi nyelvben még ma is észrevehető.⁶⁹ V. Károlyról, a többnyelvű uralkodóról mondják, hogy egyszer megjegyezte: a franciát az ember a követekkel használja (vagy ha hízeleg), az olaszt a hölgyekkel (vagy a barátaival), a németet az istállófiúkkal (vagy ha fenyegetőzik), a spanyolt pedig Istennel. (Az anekdotának sok változata van. Az első ismert verzió 1601-ből így hangzik: „Si loqui cum Deo oporteret, se Hispanice locuturum ... si cum amicis, Italice ... si cui blandiendum esset Gallice... si cui minandum Germanice.”)⁷⁰ A 17. század végére a francia lett az európai diplomácia nyelve, ugyanis ekkor figyelték meg, hogy a nijmegeni kongresszuson a követek „legalább olyan gyakran beszélnek, mint a saját anyanyelvüket”.

A latin az egyházi és a laikus elit számára egyaránt változó okokból, de több beszédterületen is második nyelvnek számított, ahogy a francia is sok európai vidéken. Angliában és Dél-Itáliában a 14. században (a normann hódítás eredményeképpen), a Németalföldi

⁶⁴ Bourdieu, P.: *Outlines of a Theory of Practice*. Angol ford. Cambridge, 1977.; Goffman, E.: *Encounters*. 2. kiad., London, 1972. Magyarul a műből egy részlet olvasható: E. Goffman: Szereptávoltítás. In: Goffman: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. (Vál.: László János) Budapest, 1981. 9–102. Vö: Hymes.

⁶⁵ Gumperz, J.: *Discourse Strategies*. Cambridge, 1982.

⁶⁶ Fishman 1972

⁶⁷ Ferguson, C. A.: Diglossia. In: Giglioli 11. fejelet. Magyarul: Diglosszia. Fordította: Iványi Tamás. In: Pap – Szépe 291–317.

⁶⁸ Mohrmann, C.: *Études sur le latin des chrétiens*. 2 kötet. Rome, 1958–61.

⁶⁹ Woodbine, G.: *The Language of English Law*. *Speculum*, 18. 1943. 395–436.

⁷⁰ Idézi: Weinrich, H.: *Wege der Sprachkultur*. Stuttgart, 1985. 190.

Köztársaságban a 17–18. században, a 18. századi Poroszországban és a 19. századi Oroszországban (ahogy a *Háború és béke*-ből is látható) a felsőosztály nyelve (F) a francia volt.⁷¹ Hasonlóan F-nek számított a német a 17–18. századi Csehországban, mivel ez volt a Bécsben székelő udvar nyelve. Szintén F volt Dániában, a dán pedig Norvégiában (melyet 1814-ig Koppenhágából irányítottak).

Persze nemcsak az elit használt egy nyelvnél többet. A 17. századi Amszterdamban a portugál zsidó közösség egymást közt spanyolul vagy portugálul, a kívülállókkal hollandul, a zsinagógában pedig héberül beszélt.⁷² A nyelvi határokon általános volt a kétnyelvűség s ma is az. A nagyobb kereskedelmi útvonalak mentén élők gyakran tanultak meg egyfajta pidgint vagy lingua francát. Ilyen volt a kelet-indiai szigetvilágban a maláj, Kelet-Afrikában a szuahéli, Braziliában a tupi (az úgynevezett *lingua geral*) vagy a Földközi-tenger üzleti nyelve, melyből a „lingua franca” általános kifejezés is származik. Ez egy újlatin nyelv, a 19. századi Észak-Afrikára nézve viszonylag jól dokumentált, melynek írásos töredékei maradtak fenn már a 14. századból is.⁷³ A kelet-közép-európai fogadósok és kocsisok által beszélt latin is egyfajta pidginnek számíthatott. Az ókori földközi-tengeri világban ezt a funkciót a görög egyik változata, az úgynevezett *koiné* töltötte be. Volt, ahol a kommunikáció több nyelv keverékét hozta létre, mint a németesedett olaszt vagy az olaszosodott németet, melyet a 16. századi Itáliában állomásozó német csapatok beszéltek.⁷⁴ A heteroglosszia ezen feltűnő példái azt sugallják, hogy a történelemnek nem csupán a „közösség nyelvészetét”, hanem a „kapcsolattartás nyelvészetét” is tanulmányoznia kell, azaz „a nyelv működését inkább a társadalmi elkülönülés vonalait átszelve, mintsem azokon belül kell megfigyelnie”.⁷⁵

Egy adott vallású területet (legyen az keresztény vagy mohamedán) gyakran jellemezte egy speciális nyelv használata, mely mind a protestáns, mind pedig a katolikus vidékekre vonatkozik. A 17. századi Languedocban a mindennapok során a legtöbben még mindig az okszitánt beszélték, a hugenották viszont liturgiájuk nyelveként a franciát használták. Amikor a 17. század végén a francia protestánsokat üldözni kezdték, és Cevennes-ben ellenállási mozgalom szerveződött, a vezetők közül néhányan (különösen a nők) gyakran transzba estek és profétáltak. Ilyenkor franciául szólaltak meg, nem pedig az egyébként használt okszitán nyelven.⁷⁶ Számukra a francia a szentség nyelvi szimbólumának számított, ily módon használták, akár értette a gyülekezet, akár nem – mint a katolikusoknál a latint. Nyilvánvalóan párhuzam vonható a nyelveken szólással, melyre az Újszövetség kora óta egészen napjainkig számos példát találni.⁷⁷

Bizonyos helyeken és időszakokban az irodalmi nyelvről a dialektusra való átváltás jelensége is jól dokumentált. A koraiújkori Itáliában például a művelt emberek tudtak ugyan

⁷¹ W. Frijhoff, a Rotterdami Egyetem tanára éppen egy a francia nyelv hollandiai történetével foglalkozó tanulmányon dolgozik.

⁷² Swetschinski, D. M.: *The Portuguese Jews of Amsterdam*. In: Malino, F. – Albert, P. C. (ed.): *Essays on Modern Jewish History*. Toronto, 1982. 56–80.

⁷³ Drewes, G. W. J.: *The Influence of Western Civilization on the Langue of the East India Archipelago*. (a továbbiakban: Drewes) In: Schrieke, B. (ed.): *The Effect of Western Influence on Native Civilizations in the Malay Archipelago*. Batavia, 1929.; Whinnom, K.: *Lingua Franca: Historical Problems*. In: Valdman, A. (ed.): *Pidgin and Creole Linguistics*. Bloomington, 1977. 295–310. Vö: Folena, G. F.: *Introduzione al veneziano 'de lá da mar*. In: *Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo*. 10–12. 1968–70. 331–376.

⁷⁴ Coates, W.: *The German Pidgin-Italian of the Sixteenth-Century Lanzichenecchi*. In: *Papers from the 4th Annual Kansas Linguistics Conference*. 1969. 66–74.

⁷⁵ Pratt

⁷⁶ Ladurie, E. Le Roy: *The Peasants of Languedoc*. Angol ford. Urbana, 1974. 279.

⁷⁷ Samarin, W.: *Tongues of Men and Angels*. New York, 1972.

beszélni és írni is toszkánul, de alkalmilag továbbra is helyi dialektusukat használták – bár ezeknek az alkalmaknak és területeknek a szisztematikus tanulmányozását még nem nagyon kísérelték meg. Velence államában pedig a velencei még a 18. században is az udvar nyelvének számított, talán mivel a köztársaság függetlenségét szimbolizálta.⁷⁸

A 19. századi francia parasztok viszont, akik rendszeren tájszólást beszéltek, különleges alkalmakkor a regisztrert franciára válthatták át. Azon kevés történész egyike, aki e témát komolyan vette, Eugen Weber szerint egy fiú a franciát talán a szertartásosság jeleként használhatta, ha egy lányt táncolni hívott; a parasztok pedig, akik a helyi ügyeket tájnyelven tárgyalták meg, akkor válthattak franciára, amikor a nemzet ügyeiről beszéltek.⁷⁹

Sajnos erről az dologról ismereteink töredékesek. Érdekes megtudni, hogy velencei patríciusok (pontosan: Maffeo Venier) erotikus verseket írtak dialektusban, vagy hogy Lord Tennyson lincolnshire-i tájszólással mesélt disznó történeteket (ezt – nem úgy, mint Raleigh és Johson – máskor nem használta); ám ezek az információ-töredékek kontextusuk – melybe az adott kultúra beszédre vonatkozó szabályainak ismerete tartozik – nélkül nem egészen érthetők. A beszéd néprajzának kutatói vizsgálják e szabályokat (például, hogy mi számít udvariasnak és mi sértőnek; mi vicces; hogyan kell inni kérni stb.), de példájukat nem sok társadalomtörténész követte.⁸⁰ Ebből a szempontból még a hallgatás is tanulmányozást érdemel.

A nyelvi szabályok ilyesfajta (explicit vagy implicit) tudása nélkül a történészek azt kockáztatják, hogy sok forrásukat félreértelmezik, melyek egyáltalán nem olyan áttetszőek és problémamentesek, mint ahogy azt gyakran feltételezik. A forma is beszél valamiről. Ahogy a kanadai teoretikus, Marshall McLuhan szokta volt mondani: „a közvetítő maga az üzenet”.⁸¹ Pontosabban a közvetítő, a kód, a változat vagy a regiszter az üzenet döntő része, melyet a történészek sem hagyhatnak figyelmen kívül.

Látványos példálul szolgál erre az udvarias és udvariatlan formák adott helyen és időben való használata. Könnyen lehet, hogy az udvariasság alapformái kultúrákon át – közvetkezésképp minden időben – változatlanok maradnak,⁸² ám egy felületesebb – de figyelmen kívül nem hagyható – szinten mindig aránylag könnyű felismerni trendeket. Például a 16–17. századi Itáliában feljegyzések olyan irányra engednek következtetni, melyet az udvariassági formák „inflációjának”, a verbális deviza leértékelődésének nevezhetnénk. A megtisztelő címeket (mint amilyen a *Messer* vagy a *Signora*) az emberek egyre nagyobb csoportja használta, mely arra vette rá a felsőbb osztálybelieket, hogy hatásosabb titulusokat találjanak ki és alkalmazzanak.

A 17. század elején például Andrea Spinola genovai patrícius, a köztársaság értékeinek hűségese védelmezője a tiszteletteljes üdvözlési formák ellen emelt panaszt, mint amilyen az „alá szolgálja” (*vostro schiavo* hasonlóan a magyar *szervusz*hoz) vagy a „kezét csókolom” (*bacio le mani*, illetve a spanyol *beso sus manos*).⁸³ Ugyanekkor a politikai író, Traiano Boccalini, aki az itáliai spanyol uralom nagy ellensége volt, az elterjedő címekért a spa-

⁷⁸ Vianello, N.: Il Venezia, lingua del foro veneto. *Lingua Nostra*, 18. 1957. 67–73

⁷⁹ Weber, E.: *Peasants into Frenchmen*. Stanford, 1976. 6. fejezet.

⁸⁰ A két klasszikus etnográfiai munka: Labov 1972b, Frake, C. O.: How to Ask for a Drink in Subanum. In: Giglioli. 5. fejezet; magyarul: Frake: Hogyan kell szubanumiul italt kérni? Fordította: Rohoncz Katalin. In: *Nyelv-kommunikáció-cselekvés*. Szerkesztette: Pléh – Síklaki – Terstyéni. Budapest, 1997. 496–501. Az alábbi munkámban megpróbáltam saját tanácsomat követni: Burke, P.: *Historical Anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge, 1987. (a továbbiakban: Burke 1987.) különösen a 7–9. fejezet.

⁸¹ McLuhan, M.: *Understanding Media*. New York, 1964. 1. fejezet.

⁸² Brown, P. – Levinson, S.: *Politeness*. Cambridge, 1987.

⁸³ Burke 1987. 88. (A fenti szöveghelyen egyébként Burke a „szervusz”-ra és a „kezét csókolom”-ra a magyar példákat hozza – a fordító megjegyzése.)

nyolokat hibáztatta. „A *Magnificent* vagy a *Magnanimous* titulusát – írta –, mely csak a hercegeknek és a hősöknek jár, manapság a kalmárok éppen hogy elfogadják. Az *Illustrious* az uralkodóknak, tábornokoknak és a megkülönböztetett személyiségek számára illő, ám az egyszerű polgárok is használják.”⁸⁴ A század későbbi részében Tomasso Rinuccini firenzei patrícus arról panaszkodott, hogy új divat mindenkit „legkegyelmesebbnek” (*illustrissimo*) szólítani, annyira, hogy „még az egyszerű emberek is alkalmazzák uraikkal szemben, sőt a szegények így könyörögnek alamizsnáért”.⁸⁵ Néhány megfigyelő a változást a spanyol befolyásnak tulajdonította.

Az udvariassághoz hasonlóan, a korai újkor Itáliában a sértegetés is nagy szókinccsel tudhatott a magáénak, bár ez mintha lassabban változott volna (lehet, hogy azért, mert a sértés a tudatelőtteshez, az udvariasság pedig a tudathoz tartozik?). E társadalomban, ahogy sok másban is, a sértések egyrészt szabályszegésnek számítottak, másrészt viszont legalább annyira kötötnen követték a szabályokat, konvenciókat, mint egy szonett. Sztereotipizálódtak, vagy ahogy William Labov mondaná: „ritualizálódtak”.⁸⁶ Ám mint a szonettnél, ezek a szabályok meglehetősen teret nyújthatnak a kreativitásnak, találékonyságnak – ahogy ezt másutt, a 17. századi Rómában használatos írásos sértések kapcsán a „felszarvazott férj” (*becco*) számos szellemes változatát vizsgálva igyekeztem kimutatni.⁸⁷

Az írott nyelv a regiszter egy másik jó példája. Ez általában inkább a beszélt nyelv fordítása, mint annak egyszerű másolata. Az írott, elkülönült nyelvváltozat, mely saját szabályokkal bír, s az időtől, a helytől, az írótól, az odaértett olvasótól, a tárgy(terület) át-helyeződésétől és nem utolsósorban a műfajtól függően alakul (a műfaj irodalmi kategóriája alá sorolva olyan mindennapi formulákat is, mint a különféle típusú levelek – a szerelmes levél, a könyörgő levél, a fenyegető levél stb.).⁸⁸

A 11. századi Japánban például az arisztokrata szerelmes által a kényszerű elválás után úrnőjének küldött ún. „másnap reggeli levél” nem egyszerűen *de rigueur* (kötelező) volt, de szigorú szabályoknak is meg kellett felelnie, melyek nem csupán az üzenet központját alkotó versre terjedtek ki, hanem a kalligráfiára, a papírválasztásra, sőt még arra is, hogy a gondosan összehajtogatott levelet milyen parfümmel szórják be.⁸⁹ A klasszikus Kínában a hivatalos iratok különböző formáit – a kalligráfiától a megfogalmazás módjáig – a szellemek világához címzett üzenetek mintáinak tekintették, s képzeletükben olyan „mennyei bürokráciává” szerveződött, ami csak a megfelelő csatornákon keresztül érintkezik az emberekkel.⁹⁰

A nyelv társadalomtörténezeinek egyik legsürgetőbb feladata annak feltárása, hogy egy adott helyen és időben ki használja az írás közegét, kivel és miről tárgyal. Például a 16. századi velenceiek úgy tűnik, óvatosságból nem szerették írásban kommentálni a politikai eseményeket. Gianbattista Donà, a 16. századi kereskedő egyszer megszidta fiát, mivel az (amikor ő éppen üzleti úton járt) a politikáról – illetve ahogy megfogalmazta: *case di signori* – írt neki.⁹¹ A népi kultúra nagy részét írásban nem örökítették meg, nem csupán mert sok egyszerű ember nem tudott írni, hanem mert az írástudók vagy nem érdekelték a népi kultúra, vagy szégyelltek ezt az érdeklődést, esetleg egyszerűen képtelenek voltak a szóbeli kultúrát írásos formába áttenni. Amikor végül leírták, a szóbeli kultúra bizonyos jegyeit

⁸⁴ Boccacini, T.: *La Bilancia Politica*. Châtelaïne, 1678. I. vol. 38.

⁸⁵ Rinuccini, T.: *Usanze fiorentine del secolo XVII*. Florence, 1863.

⁸⁶ Labov: 1972b. 297–353. Vö: Dundes, A. – Leach, L. – Özkök, B.: *The Strategy of Turkish Boys' Verbal Duelling Rhymes*. In: Gumperz – Hymes 130–160.

⁸⁷ Burke 1987. 95–109.

⁸⁸ Basso, K. H.: *The Ethnography of Writing*. In: Baumann – J. Sherzer 425–432.

⁸⁹ Morris, I.: *The World of the Shining Prince*. London, 1964. 187.

⁹⁰ Ahern, E. A.: *Chinese Ritual and Politics*. Cambridge, 1981. 2. fejezet.

⁹¹ Velence, Biblioteca Correr, ms Donà 418,i,5.

kihagyták, nem pusztán a középosztálybeli olvasóhoz idomultak, hanem az írott nyelv médiumához is igazodni kellett.⁹²

A sok hézag miatt az olvasók csodálkozhatnak, hogy a beszéd társadalomtörténete (legalábbis a magnetofon megjelenése előtti korszakok kutatása) életképes vállalkozás lehet. Azonban Nyugat-Európában a késő középkortól kezdődően a beszéd néhány kifejezetten terjedelmes és viszonylag megbízható forrása maradt fenn, nevezetesen bírósági feljegyzések, melyekben gyakran nagy gondot fordítottak arra, hogy a tanúkat az adott helyzetekben elhangzott szavak pontos visszamondására kérjék. Az inkvizíció ebben különösen elől járt. A 17. századi római inkvizítoroknak adott instrukciók például kikötötték, hogy minden kihallgatáson jelen kellett lennie a jegyzőnek, aki „nemcsak a vádlott összes válszát” jegyezte le, hanem „minden megjegyzését, észrevételét, a kínvallatás alatt kiejtett minden szót, ideértve az összes sóhajt, sikolyt, nyögést, minden hangot, amit elzokogott” („E procureranno i Giudici, che il notaro scriva non solamente tutte le risposte del Reo ma anco tutti i ragionamenti e moti, che farã e tutte le parole ch’egli proferirà ne’tormenti, anzi tutti i sospiri, tutte le grida, tutti i lamenti, e la lagrime che mandera”).⁹³ Hátborzongató utasítás, de a történészek számára felbecsülhetetlen értékkel bír.

A beszéd írásos megjelenítése más kontextusokban is figyelemreméltóan pontosnak tűnik. Nem volt szokatlan, hogy egyes kiválasztott prédikátorok (mint például siennai Szent Bernardin vagy Kálvin János) szentbeszédét a hallgatóság tagjai (néha gyorsírással) lejegyezték. Feljegyzések örökítették meg bizonyos összejövetelek beszédeit is, például az angol Alsóházban, jóval Hansard profizmusa előtt, aki az Alsóház újságát 1774-ben kezdte nyomtatni.⁹⁴ Kiemelkedő személyek társalgásának leírására más kísérletek is történtek, például Luther Márton és John Selden esetében az étkezés alatt, mely egy egész műfajt alkotott (az „asztali beszélgetéseket”). A körülményeket tekintve nem túl valószínű, hogy ezek a feljegyzések teljesen pontosak, de jól visszaadják a társalgási nyelv zamatát.

Ezekhez a forrásokhoz hozzátehetjük a színművek és a regények tanúbizonyságát is. Persze óvatosan kell kezelnünk őket, mivel a regény- és drámaírók általában inkább stilizálják a beszédet, mintsem pontosan reprodukálnák azt, de ha valaki tudatában van e szokásoknak, különösen informatívak lehetnek. Ahogy a *The Oxford Book of English Talk* szerkesztője majd negyven évvel ezelőtt megjegyezte: „Ha meg akarjuk tudni, hogyan beszéltek Erzsébet vagy Viktória idején, nagyrészt a regény- és drámaírókra kell hagyatkoznunk”. (Sőt, ő maga jó hasznát vette a bírósági feljegyzéseknek is.)⁹⁵

Röviden, az írott nyelv használatáról és konvencióiról készült – még meglehetősen ritka – tanulmányok elengedhetetlen kiegészítésül szolgálnak az utóbbi néhány évben született számos, az írásbeliséget tanulmányozó kvantitatív munkához. Ezek olyan problémákat idéznek fel, melyeket minden történésznek komolyan kell vennie, mivel az állandóan változó konvenciók ismerete nélkül lehetetlen egy adott szövegről eldönteni, hogy komoly vagy ironikus, alázatos vagy gúnyos, és vajon követi-e a kor szabályait vagy inkább felforgatja azokat.

Az első két szociolingvisztikai téma alapvetően deskriptív. A fennmaradóak analitikusabb és vitatottabb jellegűek.

⁹² Részletesebben: Burke, P.: *Popular Culture in Early Modern Europe*. London, 1978. 3. fejelet. Magyarul: Burke: A népi kultúra a kora újkori Európában. Fordította: Bérczes Tibor. Budapest, 1991. (a továbbiakban: Burke 1978.)

⁹³ Masini, E.: *Sacro Arsenale*. Bologna, 1665. 157. Híres példa: Firpo, L.: *Il supplizio di Tommaso Campanella*. Rome, 1985. 169., 214.

⁹⁴ Notestein, W. et al. (ed.): *Common Debates 1621*. 7 vol., New Haven, 1935.

⁹⁵ Sutherland, J. (ed.): *The Oxford Books of English Talk*. Oxford, 1953.

(3) A nyelv visszatükrözi (jobban mondva: visszhangozza) a társadalmat.⁹⁶ Mindenek előtt, egy ember kiejtése, szókészlete és általános beszédstílusa sokat elárul a gyakorlott fülű hallgatók számára a beszélő társadalmi helyzetéről. A nyelvi formák, változataik és változásaik pedig az adott kultúra társadalmi kapcsolatrendszerének egészéről árulkodnak. Az angol családot vizsgáló történeti munkájában Lawrence Stone amellel érvel, hogy a 17. század végére a felsőosztályok házassághoz való viszonya megváltozott. Ennek bizonyítéka szerinte a férj és a feleség egymást megszólító formuláinak (mint a „Sir” vagy a „Madam”) elhagyása, „és a keresztnévek, becézések elfogadása”.⁹⁷ Egy az itáliai családról szóló újabb keletű munka ehhez hasonlóan, de lényegesen részletesebben és mélyebben, a nyelv változásainak segítségével – például a *tu*, a *voi* és a *lei* használatával – próbálja a tisztelet, az elkülönülés, a bizalom stb. történetét megírni.⁹⁸

A bizalom és tisztelet, hatalom és összetartás mintázatainak láthatóvá tételére különösen alkalmas „lakmuspapír” a *tu* és a *vous* használata a franciáknál, a *Du* és a *Sie* a németeknél, a *Ty* és a *Vy* az oroszoknál – és más nyelvek hasonló terminusai. A kifejezőmódokat (nevezzük őket tegező és magázó formuláknak**) kölcsönösen vagy csupán egyirányúan is lehetett alkalmazni, s természetesen mindkét esetben radikálisan mást és mást jelentettek. A használat általában a beszélők egymáshoz viszonyított helyzetéhez és kapcsolatuk bizalmasságához (és – legalábbis az oroszban – a társalgási témához) mérten változott. Ahogy elvárható, a különböző európai nyelvekben a tegezés és a magázás szabályai az idők folyamán átalakultak, különösen az utóbbi generáció idejére, amikor is általánosan a kölcsönösség felé tolodott el a használat, ami az egyenlőségre törekvő értékek terjedésére utal.⁹⁹

A változások részletes története azonban minden nyelvben (valamint minden régióban, társadalmi csoportban) további tanulmányozást igényel. Érdekes észrevenni Aretino Nannája példáját, amint arra kéri tanítványát, Pipát, a *voi*-t használja, mivel „a *tu* túl szárazon hangzik” („quel 'tu' ha del secco”), vagy megtudni, hogy a 17. századi piarista diákoknak ugyanabban a formában kellett megszólítaniuk egymást, míg a bolognai jezsuita kollégiumban a tanároknak előírás szerint „semmilyen körülmények közt, senkivel szemben sem volt szabad a *tu*-t használni, hanem mindenkinek kijárt a *voi*” („a niuno per qualsiasi cosa danno del tu, indifferentemente a tutti del voi”). Az ilyen példák jelentőségének felbecsüléséhez azonban még sokkal több kutatás szükséges.¹⁰⁰

A jövő társadalomtörténezeinek feladata a változás pontos kronológiájának, geográfiájának, szociológiájának feltérképezése, és az adott kontextusokban való használat felhangjainak vagy alig hallható csendüléseinek értelmezése, hogy (amennyiben lehetséges) elkülönítsék a valóban tiszteletteljes használatot a „vállvergetőtől” vagy az ironikustól. Hiszen sokat elárul a 14. századi Languedoc társadalmi összefüggéseiről, hogy a plébános te-

⁹⁶ A visszatükrözés-metaphora szokatlanul explicit használatát lásd: Vossler, K.: *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*. Heidelberg, 1913.

⁹⁷ Stone, L.: *Family, Sex and Marriage in England*. London, 1977. 329.

⁹⁸ Barbagli, M.: *Sotto lo stesso tetto*. Bologna, 1984. 273.

** Burke itt a T és a V jelöléseket használja, mondván, a legtöbb nyelvben így kezdődik a tegező (pl. *tu*) és a magázó (*vous*) formula. Mivel a magyarban ez az itt felsorolt nyelveknél hétköznapiabb jelenség, és külön szavaink vannak rá, jobbnak láttam azokat alkalmazni – a fordító megjegyzése.

⁹⁹ A téma klasszikus szociolingvisztikai tanulmánya: Brown, R. – Gilman, A.: *The Pronouns of Power and Solidarity*. In: Giglioli 252–280. Magyarul: A hatalom és a szolidaritás névmásai. Fordította: Mártonfy Ferenc. In: Pap – Szépe 359–388.

¹⁰⁰ Aretino; Liebreich, K.: *Piarist Education in the 17th Century*. *Studi secenteschi*, 26. 1985. 225–278.; Adami, P.: *Regole che s'osservano nelle scuole de' padri della Compagnia nel loro collegio di Santa Lucia in Bologna*. Fabrini, N. (ed.). Rome, 1946. 27.

gezhette nyáját, ám azok magázták őt.¹⁰¹ A 19. századi indiai mezőgazdasági forradalmak jelentőségének felbecsüléséhez nagy segítséget nyújtottak azok a szerzők, akik réműlettel, de legalábbis meglepődéssel jegyezték le, hogy a parasztok uraikat már nem magázzák, hanem tegezik.¹⁰² A 19. századi Oroszország társadalmi változásaival és a változásokat övező magatartásformákkal kapcsolatban jelentős felfedezést tehetünk, amikor Turgenyev: *Füst* című regényében azt olvastuk, hogy Litvinov anyja (a vidéki nemesség képviselője) magázza szolgálait, mivel szerinte ez haladó, nyugati dolog; mint ahogy hirtelen átláthattuk a korabeli orosz arisztokráciában uralkodó nemi viszonyokat, amint megtudtuk, hogy Tolsztoj felesége, Szonja még a nászéjszakán is félt letegezni saját férjét.¹⁰³

A névmások társadalmi jelentéssel való erőteljes telítettsége egyből kiderül, amikor a – társadalmi, nyelvi – rendszert megkérdőjelezzük, mint például a kvékerek esetében, akik mindenkit – tekintet nélkül világi helyzetükre – letegeztek. A francia forradalom idején hasonló funkciót látott el a tegezés, illetve a *citoyen*, *citoyenne* (polgártárs, polgártársnő) használata, illetve ilyesféle szerepet is játszott a 19. század végén Jáva szigetén működő szaministák csoportjának fellépése, akik mind a társadalmi hierarchia, mind pedig a tradicionálisan szigorú nyelvi etikett ellen is lázadtak, és a hagyományos címeket a *sedularra* („testvér”) cserélték.¹⁰⁴ Elég nyilvánvaló a párhuzam a kortárs feminista mozgalmaknak a férfiuralta nyelv (vö: „mankind”, „chairman” stb.***) megreformálására tett kísérleteivel – s ez megint csak a látszólag triviális dolgok szimbolikus fontosságára emlékeztet.

Nem csak a megszólításmódok a társadalmi kapcsolatok nyelvi jelzői. Egy adott nyelvváltozat kiválasztása a beszélő lojalitásáról tájékoztat, hiszen ezzel a hasonlóképpen beszélőkkel vállalt szolidaritását és a többiekkel szembeni távolságát fejezi ki. A „gyarmati lemaradás” jól ismert jelensége (vagyis, hogy a gyarmatokon kitarítottak a nyelv hagyományos formái mellett, még akkor is, amikor a nagyvárosokban már senki sem beszélte ezeket) talán egyfajta kollektív nosztalgiaaként is értelmezhető, és nem kell feltétlenül pusztán a lassú kommunikáció következményévé lefokoznunk. Ugyanakkor amikor Európa nyugati részének felső osztályai már nem tájshólásban beszéltek – ahogy általában a 17–18. század folyamán tették –, ezzel mintegy elkülönítették magukat attól a népi kultúrától, melyhez elődeik még kötődtek.¹⁰⁵

Hasonló okból bizonyos társadalmi dialektusok fejlődését – például a törvénykezés, a hadsereg, a közigazgatás vagy egyes vallási csoportok (a puritánok, a pietisták stb.) szaknyelvét – nem csupán haszonelvűen kell megvizsgálni, azaz nemcsak mint gyakorlati célok érdekében megalkotott terminus technicusok összességét, hanem szimbolikus is, azaz mint a növekvő közösségi öntudat és a többiekől való elkülönülés kifejeződését. A profikoldusok, tolvajok szlengje szélsőséges esete annak, ahogy egy csoport szimbolikus elhatárolódik a társadalom többi részétől. Így „antinyelvnek” értelmezték, mely „élesen kiemeli a nyelvnek a társadalmi hatalmi struktúra érvényesítésében játszott szerepét”, ugyanakkor tükrözi egy „ellenkultúra” szervezetét és értékeit.¹⁰⁶

¹⁰¹ Ladurie, E. Le Roy: *Montaillou*. Angol ford. Harmondsworth, 1975. 515.; magyarul: Ladurie: *Montaillou*. Fordította: Jászay Gabriella. Budapest, 1997. 488.

¹⁰² Guha, R.: *Elementary Aspects of Peasants Insurgency in Colonial India*. New Delhi, 1983. 49.

¹⁰³ Vö: Friedrich, P.: *Social Context and Semantic Feature: the Russian Pronominal Usage*. In: Gumperz – Hymes 272–300.; Lyons, J.: *Pronouns of Address in Anna Karenina*. In: *Studies in Linguistics for R. Quirk*. London, 1980. 235–249.

¹⁰⁴ Bauman, R.: *Let Your Words be Few*. Cambridge, 1983.; Scott, J. C.: *The Moral Economy of the Peasants*. New Haven, 1976. 237.

*** Jó példa lehetne a magyarban, hogy az „ember”, „gyerek” szavak – főként az alsóbb szociolektusoknál – mindenek előtt férfit és fiúgyermeket jelentenek – a fordító megjegyzi.

¹⁰⁵ Burke 1978. 9. feje.

¹⁰⁶ Halliday 9. feje.

Nyitott kérdés, hogy a „tükrözés” egészében véve alkalmias metafora-e a nyelvek és a társadalmak kapcsolatának ábrázolására. Talán kifejezőbb kép lenne a „fénytörés”, ugyanis itt jobban látszik a kapcsolat indirekt volta.

A tükrözés-elmélettel szemben azt lehetne felhozni, hogy bizonyos nyelvi konvenciók még akkor is fennmaradnak, ha a társadalmi struktúrákban (melyeket tükrözniük kellene) változások történnek. Például Lengyelországban az – egykoron csak a nemességre korlátozódó – udvariassági formák általánossá váltak, és szokás lett az idegeneket társadalmi rangjuktól függetlenül *Pannak*, illetve *Paninak* („Úr”, „Hölgy”) szólítani. A második világ-háború után a kommunista párt megpróbálta ezt a szokást – sok másikkal együtt – elszöpörni és (az orosz magázási formulát mintául véve) a *Wy* használatával helyettesíteni. Ám ez az újítás nem vált általánosan elfogadottá, s politikailag eléggé naiv dolog lenne pusztán a „hagyomány” hatalmára redukálni ennek okait. Az egyik csoport által sem szándékolt következmény az lett, hogy a *Wy* használata a párttagság jelvényévé vált.¹⁰⁷

(4) Mindenesetre mind a „tükrözés”, mind pedig a „fénytörés” azt a megtévesztő implikációt hordozza magában, hogy a nyelv társadalombeli szerepe tisztán passzív. Utolsó tézisem szerint (s ezzel még egyszer visszhangozva a szociolingvisztika képviselőit) a beszéd egy cselekvésforma, a nyelv aktív erő a társadalomban, eszközként szolgál a személyeknek vagy a csoportoknak mások kontrollálására vagy éppen az ezzel szembeni ellenállásra, a társadalom megváltoztatására vagy a változás megakadályozására, a kulturális identitás megerősítésére vagy elfojtására.¹⁰⁸

A nyelv hatalmáról szóló fenti állítást a nietsche-i episztemológia-kritika pozitív átértékelésének tekinthetjük.¹⁰⁹ Nem csupán arra az egyetlen speciális nyelvformára vonatkozik, melyet a történészek viszonylag komolyan vettek – azaz a hivatalos propaganda nyelvére. A lényeg, hogy a nyelv társadalomtörténete nem választható el a hatalom kérdéseitől – akárcsak a társadalomtörténet más formái sem.¹¹⁰

A 18. századi Angliában például egy, a hatóság által lázadónak elkönyvelt csoportnak a Lázadótörvényt (Riot Act) felolvasni egyfajta „hatalomgyakorlásnak” számított, mivel (a törvény szerint) a felolvasással a csoporton – amennyiben egy órán belül nem oszlott szét – végre lehetett hajtani a szöveg rendelkezéseit.¹¹¹ Hasonlóképp Spanyolországban az ún. *Requerimiento* dokumentuma kötelezte hallgatóit, hogy alávegyék magukat a spanyol király uralmának, a nem engedelmességek amerikai bennszülött őslakosokkal szemben pedig lehetővé tette az erőszak alkalmazását.¹¹² Ahogy a kései Michel Foucault és az amerikai „címkező teoretikusok” hangsúlyozzák, azzal, hogy egyes embereket „elmebetegnek”, „bo-

¹⁰⁷ Davies, N.: *Heart of Europe*. Oxford, 1984. 9.

¹⁰⁸ Brenneis, D. R. – Myers, F. L. (ed.): *Dangerous Words*. London and New York, 1984. 1–2.; Le Page, R. B. – Tabouret-Keller, A.: *Acts of Identity*. Cambridge, 1985.

¹⁰⁹ Strong, T. B.: *Language and Nihilism: Nietzsche's Critique of Epistemology*. In: Shapiro, M. (ed.): *Language and Politics*. Oxford, 1984. 6. fej.

¹¹⁰ Bloch, M. (ed.): *Political Language and Oratory in Traditional Societies*. New York, 1975. bevezető; Payne, R.: *When Saying is Doing*. In: Payne (ed.): *Politically Speaking: Cross-Cultural Studies of Rhetoric*. St John's, 1981. 9–23.

¹¹¹ Goodrich, P.: *Reading the Law*. Oxford, 1986. V. („A Lázadótörvényt felolvasni” {to read the Riot Act to... } kifejezés az angol köznyelvbe is bekerült, „erélyes figyelmeztetés” jelentéssel – a fordító megjegyzése.)

¹¹² Greenblatt, S.: *Kidnapping Language*. In: Greenblatt: *Marvelous Possessions*. Oxford, 1991. 86–118., itt: 97–98.

szorkánynak”, „bűnözőnek” stb. neveznek, a többiek velük szemben tanúsított viselkedése is megváltozik, sőt ez a tett új csoportokat is életre hívhat.¹¹³

A nyelv aktív erejét drámai módon illusztrálja a sértés, azaz a támadás olyan formája, ahol a mellékneveket és a főneveket nem annyira arra használták, hogy a másik személyt leírják, hanem inkább afféle arculcsapás gyanánt. A 17. századi Rómában – ahogy a Földközi-tenger vidékén másutt is – gyakori volt, hogy a férfiakat a „felszarvazott”, a nőket pedig a „szajha” elnevezésekkel sértegették. E jellemzéseknek nem sok közül lehetett az áldozatok társadalmi viselkedéséhez, egyszerűen arra szolgáltak, hogy jó hírustönkre tegyék, és társadalmilag megsemmisítsék őket.¹¹⁴

Általánosabb szinten a nyelvészek, szociológusok és történészek egyaránt gyakran hangsúlyozzák, hogy a nyelv központi szerepet játszik „a valóság társadalmi konstrukciójában”, mivel legalább annyira megteremti, „konstituálja” a társadalmat, mint amennyire maga a nyelv társadalmi képződmény. A nyelv hatalmának leleplezése a „dekonstrukció” kurrens mozgalmának az egyik központi célja. Például Jacques Derrida szerint inkább a nyelv használja a beszélőket, mint fordítva. Saját metaforáink szolgálai vagyunk s nem azok urai (ezt a metaforát is beleértve).¹¹⁵ Derrida vélekedésével párhuzamos Foucault törekvése, hogy az egyedi beszélő helyett a diskurzusra tegye a hangsúlyt, ahogy Claude Lévi-Strauss aforizmája is, miszerint nem mi gondolkodunk a mítoszokkal, hanem a mítoszok gondolják el magukat bennünk – s hasonló eszméket vallanak Whorf, Mauthner és Nietzsche fentebb tárgyalt szövegei is.

Ezeknek az érveknek minden bizonnyal megvan a maguk ereje, ugyanis leleplezik azon szemlélet gyengeségét, mely csupán valamiféle közreműködőnek, az emberek kezében (illetve szájában) levő puszta állító minden kísérletnek, ezeknek az ellenérveknek is vannak common sense) feje tetejére állító minden kísérletnek, ezeknek az ellenérveknek is vannak gyenge pontjaik. Túlságosan leegyszerűsítik a dolgokat, és bizonyos fontos elkülönítéseket nem tesznek meg. Egyeseknek, úgy tűnik, nagyobb hatalmuk van a nyelv fölött, mint másoknak, és a nyelv segítségével jobban tudják a többieket irányítani. Gondoljunk csak társadalmunk professzionális hírközlő csoportjaira, a reklámírókra, beszédírókra, újságírókra, forgatókönyvírókra stb., akiknek az a dolguk, hogy a nézőknek, hallgatóknak, olvasóknak eladjanak valamit, legyen az egy púder vagy akár egy elnök. Stílusuk félreérthetetlenül a 20. század végének, a „reklám” korának stílusa. Ugyanakkor a kultúrtörténészeknek nem eshet nehezére ezeket a csoportokat egy olyan hagyományba illeszteni, mely a meggyőzés művészetének szakembereit foglalja magába a görög szofistáktól, a reneszánsz humanistáin át a 18. századi kuruzslóig.¹¹⁶

Botorság lenne azt gondolni, hogy ezek a profi rábeszélők maguk is mindent elhittek, amit mondtak, de az sem valószínű, hogy saját véleményüket cinikusan megtartották volna maguknak. Be kell vezetnünk egy olyan terminust, mely a két szélsőséges helyzet közötti esetekre vonatkozik: vagyis arra, amikor az emberek bizonyos értelemben egyszerre nyelvük urai és szolgálai. Ilyen az „ideológia” fogalma, különösen, ha a kései Louis

¹¹³ Foucault, M.: *Madness and Civilization*. Angol ford. London, 1967.; Cicourel, A.: *Cognitive Sociology*. Harmondsworth, 1973.

¹¹⁴ Moogk, P.: *Thieving Buggers and Stupid Sluts: Insults and Popular Culture in New France*. In: *William and Mary Quarterly*. 36. 1979. 523–547.; Burke 1987. 95–109.; Garrioch, D.: *Verbal Insults in Eighteenth-Century Paris*. In: *Burke – Porter* 1987. 5. feje.

¹¹⁵ Derrida, J.: *Plato's pharmacy*. In: *Derrida: Dissemination*. Angol ford. Chicago, 1981. 1. feje. Magyarul: *Derrida: Platón patikája*. In: *Derrida: A disszemináció*. Fordította: Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán. Pécs, 1998.

¹¹⁶ A humanistákról: Seigel, J.: *Civil Humanism or Ciceronian Rhetoric? Past and Present*, 34. 1966. 3–48.; a kuruzslókról: Porter, R.: *The Language of Quackery in England 1600–1800*. In: *Burke – Porter* 1987. 73–103.

Althusser nyomán a szót viszonylag széles értelemben úgy határozzuk meg, mint az egyének képzelet viszonyát létük valós feltételeihez.¹¹⁷

Egy másik ilyen fogalom a „kulturális hegemonia”, melyet Antonio Gramsci vezetett be, amikor megkülönböztette azt a két (erőszakos és anélküli) módszert, amivel az uralkodó osztály az alávetettekkel szemben érvényesíti hatalmát.¹¹⁸ A „kulturális hegemonia” kifejezéssel az a baj, hogy Gramsci ideje óta szélesebb jelentésre tett szert, és jelenleg szinte minden társadalomra kiterjesztik akkor is, ha alkalmaz az uralkodó osztály kényszert, vagy ha nem; valamint akár törekszik meggyőzni az elnyomottakat hatalmának jogosságáról, akár nem.

Világos azonban, bárhogya is fogalmazzák meg a problémát, a társadalomtörténészeknek komolyan el kell gondolkozniuk a nyelvnek az általuk tanulmányozott változó társadalmi valóság teremtésében játszott aktív szerepéről. A korábban tárgyalt példák némelyike szinte felkínálkozik az előbbi aktív szemszögből való újraértelmezésre. Feminista nyelvészek kiemelték, hogy a férfidomináns hétköznapi nyelv nemcsak kifejezi a nők alacsonyabb helyzetét, hanem benne is tartja őket.¹¹⁹

Hasonlóképp az úr bizalmas tegezése és a szolga tiszteletteljes magázó válasza nem csupán kifejezi, szimbolizálja a társadalmi hierarchiát, hanem újrafogalmazza, megszilárdítja, reprodukálja is azt. Így a szolga is ezt teszi: elfogadja helyzetét, kivéve, ha tiszteletteljes verbális megnyilvánulásaiába sikerül némi iróniát vegyítenie. Hasonlóképp, bizonyos szakmák, mesterségek technikai nyelveit – legalábbis alkalmilag – nemcsak a szakmához tartozók többiekkel szemben fenntartott távolságának reflexiójaként kellene értelmezni, hanem mások kizárásának eszközeként, mely biztosítja, hogy a kívülrőlők kint is maradjanak. Egy újabb keletű tanulmány szerint a lengyel börtönök lakói azzal fejezik ki a nyelv hatalmának ismeretét, hogy az új rabokat a börtönzsargonon (*grypszerka*) megtanulására kényszerítik, ahogy az angol magániskolák (különösen Winchester) frissen érkezett diákjainak az idősebb fiúk készítésére meg kellett (és manapság is meg kell) tanulniuk az iskolai szlenget. A kényszer nyilvánvalóvá teszi, milyen nagy szerep jut a nyelvnek, amikor egy új tag illeszkedik be a közösségbe.¹²⁰

A kormányzatok számára az államépítés során hasonló módon, de sokkal nagyobb léptékben tudatosult a sztenderd nyelv dialektusokkal szembeni elsőbbsége. 1789-től – ahogy több, nemrég született tanulmány is teljesen világossá teszi – főként a francia kormányzat volt különösen tudatában a nyelvpolitika jelentőségének, és arra összpontosított, hogy az ország minden lakója beszélje vagy legalább valamennyire értse a franciát.¹²¹ A gael, okszitán, katalán és más „uralt nyelv” eróziójára való törekvések fontos részét alkották az

¹¹⁷ Althusser, L.: Ideology and Ideological State Apparatuses. Angol ford. In: Althusser: Lenin and Philosophy. London, 1971. 121–173. Magyarul: Althusser: Ideológia és ideologikus államapparátusok (Jegyzetek egy kutatáshoz). Fordította: László Kinga. In: Testes könyv. Szerkesztette: Kiss A. A. – Kovács S. – Odorics F. Szeged, 1996. 373–412.

¹¹⁸ Bennet, T. et al. (ed.): Culture, Ideology and Social Process. London, 1981. 191.218.

¹¹⁹ Lakoff 1975.

¹²⁰ Halliday 164.

¹²¹ Certeau, M. De – Revel, J. – Julia, D.: Une politique de la langue. Paris, 1975. (a továbbiakban Certeau – Revel – Julia); Latrichaux, J.-Y.: Linguistic Politics during the French Revolution. (a továbbiakban: Latrichaux) Diogenes, 97. 1977. 65–84.; Higonnet: The Politics of Linguistic Terrorism. Social History, 5. 1980. (a továbbiakban: Higonnet) 41–69.; Lyons, M.: Politics and Patois: the Linguistic Policy of the French Revolution. Australian Journal of French Studies, 1981. (a továbbiakban: Lyons) 264–281.; Boyer, H. – Gardy, P. (ed.): La question linguistique au aud au moment de la Révolution française. Montpellier, 1985.; Flaherty, P.: The Politics of Linguistic Uniformity during the French Revolution. Historical Reflections, 14. 1987. (a továbbiakban: Flaherty)

e nyelveket beszélő vidékek London, Párizs, Madrid stb. uralma alá vetésének.¹²² A 18. század elején például a katalánt Franciaországban (ahol az újonnan megszerzett tartományokban, Cerdagne-ban és Roussillonban beszélték) és Spanyolországban is erőteljes támadások érték. Spanyol Katalóniában 1716-ban a bíróságok nyelve a kasztíliai lett, 1768-ban pedig már az iskolákban is ezt tanították. Ahogy Antonio de Capmany, egy vezető katalán értelmiségi ekkoriban – kasztíliaiul – írta, a katalán nyelv „az irodalmi világ számára meghalt”, és csupán a magánélet szférájára korlátozódik.¹²³

A szociolingvisztika képviselőit néha azért kritizálják, mert az uralom kérdését elhanyagolják.¹²⁴ Azonban mind a nyelvészek, mind pedig a történészek részéről növekvő irodalma van annak a témának, mely a „nyelv gyarmatosításával” foglalkozik: például a spanyol elterjedésével Amerikában, az angoléval Indiában, Afrikában, Ausztráliában vagy a portugáléval Brazíliában, Goában, Angolában stb.¹²⁵ Úgy tűnik, a hollandok kivételt képeztek e szabály alól, annak ellenére, hogy 1659-ben Ceylonban kiadtak egy rendeletet, miszerint csak a hollandul beszélők hordhatnak kalapot.¹²⁶ Például úgy látszik, a hollandok nem törekedtek arra, hogy nyelvüket Indonéziában bevezessék, sőt több ügyintéző hatékonyan vette el beosztottjai kedvét a holland nyelv használatától.¹²⁷ Afrikában az afrikaans inkább a gyarmat, mint a birodalom nyelve volt.

Az uralt nyelvek (mint amilyen a gael) újjászületése viszont a központi kormányzat – melyet sok alattvalója idegen hatalomnak tekintett – elleni lázadás részeként tanulmányozható.¹²⁸ Ugyanígy szükség van az alternatív stratégia, vagyis az uralkodó nyelvnek az

¹²² A témának nagy irodalma van, például: Wall, M.: *The Decline of the Irish Languge*. In: O'Cuív, B. (ed.): *A View of the Irish Languge*. Dublin, 1969. 81–90.; Gardy, P.: *Languge et société en Provence*. Paris, 1978.; Jones, I. G.: *Languge and Community in Nineteenth-Century Wales*. In: Smith, D. (ed.): *A People and a Proletariat*. 1980. (a továbbiakban: Smith) 47–71.; Durkacz, V.: *The Decline of the Celtic Languages*. Edinburgh, 1983.; Grillo, R. D.: *Dominant Languages: Languge and Hierarchy in Britain and France*. Cambridge, 1989.

¹²³ Balcells, A. (ed.): *Història dels Països Catalans*. Barcelona, 1980. 39–46.

¹²⁴ Fabian, J.: *Languge and Colonial Power*. Cambridge, 1986. (a továbbiakban: Fabian) 142. Vö: Smith; Andersen, R.: *The Power and the Word: Languge, Power and Change*. London, 1988.; Crowley.; Fairclough, N.: *Languge and Power*. Harmondsworth, 1989.; Grillo, R. D.: *Anthropology, Languge, Politics*. In: Grillo (ed.): *Social Anthropology and the Politics of Languge*. London, 1984. 1–24.; Williams, G.: *Sociolinguistics: a Sociological Critique*. London, 1992.

¹²⁵ A témáról általában: Brosnan, L. F.: *Some Historical Cases of Languge Imposition*. In: Spencer, J. (ed.): *Languge in Africa*. Cambridge, 1963. 7–24.; Calvet, J.-L.: *Linguistique et colonialisme*. Paris, 1974.; Fabian; Kiernan, V.: *Languages and Conquerors*. In: Burke – Porter 1991. 191–210. A spanyol nyelvről: Wagner, M. L.: *Amerikanisch-Spanisch und Vulgarlatein*. *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 40. 1920. 286–312.; Wagner, M. L.: *Lingue e dialetti dell'America spagnola*. Florence, 1949.; Castro; Heath, S. B.: *Telling Tongues: Languge Policy in Mexico, Colony to Nation*. New York and London, 1972. (a továbbiakban: Heath); Rosenblatt, A.: *La hispanización de América. El castellano y las lenguas indígenas desde 1492*. In: Rosenblatt: *Los conquistadores y su lengua*. Caracas, 1977. 91–136.; Heath, S. B. – Laprade, R.: *Castilian Colonization and Indigenous Languages: the Cases of Quechua and Aymara*. In: Cooper 118–143. Az angolról: Ramson, W. S.: *Nineteenth-Century Australian English*. In: Ramson: *English Transported*. Camberra, 1970. 32–48.; Mazrui, A.: *The Political Sociology of the English Languge*. London, 1978.; Cohn, B.: *The Command of Languge and the Languge of Command*. In: Guha, R. (ed.): *Subaltern Studies 4*. Delhi, 1985. 276–329. A portugálról: Rodrigues, J. H.: *The Victory of the Portuguese Languge in Colonial Brazil*. In: Hower, A. – Preto-Rodas, R. (ed.): *Empire in Transition*. Gainesville, 1985. 22–30.

¹²⁶ Drewes 140.

¹²⁷ Lomard, D.: *Le carrefour javanais*. 3 vol., Paris, 1990. 79., 134.

¹²⁸ MacDonagh, O.: *States of Mind: a Study of Anglo-Irish Conflict 1780–1980*. 1983. 7. fejt.

uralkodó nemzetek, osztályok ellenében való felhasználásának vizsgálatára. Például Kelet-Afrikában az angolok a suahélit, a hagyományos lingua francát támogatták (mint a belgák Kongónál), mivel ez megkönnyítette a helyi adminisztrációt. A függetlenségi mozgalom idejére a suahéli új funkcióra tett szert: egyesítette a különböző törzsből származó embereket a közös politikai vállalkozás érdekében, és egy közös tudat kialakulását segítette elő.¹²⁹ Elég ironikus, hogy az angol – egy másik lingua franca – a Brit Birodalom szétszabdálásakor hasonló szerepet játszott. Indiában és Afrika bizonyos részein az uralkodók nyelve az ellenállás nyelvéné vált, mivel a különböző területekről származó emberek ezen keresztül érintkeztek egymással.

Végül a nyelv aktív szerepét illusztrálhatják a tiltakozás és a forradalom „retorikájáról”, „diskurzusáról” szóló újabb tanulmányok, melyek a szavak szerepét sokkal komolyabban veszik, mint a politikai mozgalmakat kutató történészek szokták. Ezért bírálta Gareth Stedman Jones az angol chartista mozgalom korábbi értelmezéseit, mondván, azok „redukcionista”, mivel nem fordítanak figyelmet a résztvevők nyelvhasználatára. „A tudat – állította Edward Thompsonnal és másokkal vitatkozva – csak egy bizonyos nyelv közvetítésével kapcsolható a tapasztalathoz, s így a tapasztalat megértését e nyelv szervezi.”¹³⁰ A francia forradalommal foglalkozó történészek szintén elégedetlenségüket fejezték ki a redukcionista nyelvszemlélettel kapcsolatban (például osztályérdek leplezése miatt), és állításuk szerint a nyelv forradalombeli helyzetét a nemzeti integrációt elősegítő vagy a hatalmat pótló eszközként, illetve az új politikai kultúra (melyben bizonyos szavaknak – amilyen például a *patrie* – „mágikus jellege” volt) részeként kell felfogni.¹³¹

Az új szociokulturális történetírást gyakran azon az alapon bírálják, hogy nem veszi figyelembe a politikai és hatalmi viszonyok problémáját. Az utolsó néhány példa azt sugallja, hogy nincs szükség a kérdés mellőzésére, és a politikai, kultúr- és társadalomtörténetesek a nyelvtörténet területén egyesíthetik erejüket (s egyesíteniük is kell azt). Hasznos lehet, ha ezt a bevezető esszét néhány, az eljövendő politikai-nyelvi orientációjú kutatások számára tett javaslattal fejezem be, méghozzá különösen két területet szeretnék ajánlani.

Az első a nyelvtervezés, nyelvreform, nyelvpolitika vagy nyelvmenedzsment története lenne, különös tekintettel az államra. A modern állam egyik tulajdonsága, hogy a kormányzat figyelmet fordít a nyelvre. Új államokban hivatalos nyelveket állapítanak meg (például Tanzániában a suahélit). A kisebbségi nyelvet beszélők azon követelése, hogy gyermekeiket az iskolában saját nyelvükön oktassák, vagy lehessenek saját újságaik, tévécsatornáik Spanyolországtól Romániáig és Belgiumtól Kanadáig az egyik legfőbb politikai témává vált.

Ezen a ponton nyilvánvaló a történeti kérdés, hogy az államok mióta viselik a szívükön a polgáraik által beszélt nyelv ügyét. Legalább ilyen magától értetődő válasznak tűnik a 18. század végét, a nacionalizmus kibontakozását tenni meg kiindulópontnak, hiszen Herder valamint a kor más gondolkodói a nyelv és a nemzeti identitás kapcsolatára ekkor világítottak rá. A francia forradalom nyelvpolitikája látványos és alaposan tanulmányozott példával szolgál az állami beavatkozásra.¹³² Azonban úgy tűnhet, hogy már az ellenreformáció idején kifermálódtak a nyelvpolitikák, tehát jóval azelőtt, hogy a nacionalizmus korára a világi érdeklődés feléjük fordult.¹³³ A 19. században a nyelv kérdései nemcsak Európában,

¹²⁹ Whiteley, W.: Swahili: the Rise of a National Language. Cambridge, 1969. Vö: Fabian.

¹³⁰ Jones, G. Stedman: Languages of Class. Cambridge, 1983.

¹³¹ Furet, F.: Interpreting the French Revolution. Angol ford., Cambridge, 1981.; magyarul: Furet: Gondoljunk újra a francia forradalomra! Fordította: Hahner Péter. Pécs, 1994. Hunt, L.: Politics, Culture and Class in the French Revolution. Berkeley, 1984. 1. fejezet.

¹³² Certeau – Revel – Julia; Lartichaux; Higonnet; Lyons; Flaherty

¹³³ Heath

hanem a birodalmi újjászervezés utáni Japánban is a politikai viták részét képezték.¹³⁴ A 20. században még szélesebb körben terjedtek el. Híres példa a nyugati ábécé 1928-as törökországi bevezetése, ahol ez nem csupán a nyugatiasodás jelképéül, hanem az ottomán múlttal való szakítás erőteljes eszközéül is szolgált.¹³⁵ Ezekre a témákra azonban a nyelvészekkel ellentétben a történészek viszonylag kevés figyelmet fordítottak. Jó lenne egy olyan összehasonlító tanulmányt vagy tanulmányorozatot olvasni, mely azonosítja azokat a kormányzatokat, amelyek először fordítottak figyelmet alattvalóik nyelvére, s megvizsgálja, hogy a kormányban (s azon kívül is) kik, milyen csoportok foglalkoztak nyelvtervezéssel, nyelvreformmal, a nyelvi konfliktusok kezelésével, és feltárja a ténylegesen végrehajtott politikai lépések hatékonyságát.

A másik terület, mely megérett a kutatásra: a kormányzat nyelve vagy nyelvei. Mint láttuk, a többnyelvű birodalmak gyakran próbálták meg ügyintézésüket egy fő nyelvre koncentrálni – ilyen volt a Római Birodalomban a latin, a Mogul Birodalomban a perzsa, az inkáknál pedig a kecsua. Bonyolultabb tanulmányozni azt a folyamatot, ahogy az adminisztratív nyelv sajátos változatai egyes államokban az ókori Rómától fogva kifejlődtek.¹³⁶ Közismert példa a 18. századi Habsburg Birodalom „hivatali nyelve” (*Dienstsprache*) vagy „kincstári németje” (*ärarisch Deutsch*).¹³⁷ Ezek az adminisztratív dialektusok esetenként külföldi fogalmakat is befogadtak. Például a spanyol fennhatóság idején a milánói *linguaggio cancelleresco* – vagy ahogy az itáliai író, Alessandro Manzoni később nevezte: a *gergo segretariesco* – spanyol-olasz keverékszavakat is tartalmazott, mint például a *paperli* („igazolvány”) vagy a *vedore* („felügyelő”).¹³⁸ Szintén gyakoriak voltak a neologizmusok (különösen a 19. században), mint például a *centralizzare*, *funzionario*, *insubordinazione*.

Ezeket a terminusokat nem csupán gyakorlati, de szimbolikus nézőpontból is elemezni kell, mivel segédkezet nyújtottak egy adminisztratív világszemlélet létrehozásához, és azon az áron egyesítették a köztisztviselőket, hogy ezzel mintegy elkülönítették őket a lakosság többi részétől, akik vagy nem értették az új nyelvet, vagy – mint Vincenzo Monti, a költő – úgy vélték, „sajnos egy barbár dialektust vezettek be a közigazgatásba” („barbaro dialetto miseramente introdotto nelle pubbliche amministrazioni”).¹³⁹ Vagyis a fenti esetek a nyelv aktív társadalmi szerepének újabb példáját nyújtják, és emlékeztetnek arra, hogy ez a szerep nem csak jótékony lehet.

Fordította: Kisantal Tamás

¹³⁴ Hunter, J.: Language reform in Meiji Japan: the views of Maejima Hisoka. In: Henny, S. – Lehman, J. P. (ed.): Themes and Theories in Japanese History. London, 1988. 101–120.; Vö: Miller, R. A.: Levels of Speech and the Japanese Linguistic Response to Modernization. In: Shively, D. (ed.): Tradition and Modernization. Berkeley and Los Angeles, 1971.

¹³⁵ Karpát, K. H.: A Language in Search of Nation: Turkish in the Nation-State. In: Scaglione, A. (ed.): The Emergence of National Languages. Ravenna, 1984. 175–208.

¹³⁶ Macmullen

¹³⁷ Craig, G.: The Germans (függelék: The Awful German Language). Harmondsworth, 1982.

¹³⁸ Beccaria, G. L.: Spagnolo e Spagnoli in Italia. Turin, 1968. 39.

¹³⁹ Idézi: Durante, M.: Dal Latino all'italiano moderno. Bologna, 1981. 224.